

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

TÜRKOLOGİYA

BEYNƏLXALQ ELMİ JURNAL

1970-ci İLDƏN NƏŞR OLUNUR

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır
(Filologiya elmləri bölməsi, № 18)**

**Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir. Reyestr № 3378**

İldə 4 dəfə çıxır

№ 2

Bakı – 2011

BAŞ REDAKTOR A. AXUNDOV

REDAKSİYA HEYƏTİ

K. ABDULLAYEV, N. CƏFƏROV,
T. HACIYEV, N. XUDIYEV, A. MƏMMƏDOV, A. NƏBİYEV,
B. NƏBİYEV, S. SÜLEYMANOVA (baş redaktorun müavini), F. VEYSƏLOV

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR

Ş. H. AKALIN (Türkiyə), ÇONQ JİN OH (Cənubi Koreya),
HAYASI TOORU (Yaponiya), K. KONAKBAYEV (Qırğızistan),
İ. KORMUŞİN (Rusiya), F. QƏNİYEV (Rusiya),
V. QƏRƏNFİL (Moldova), T. MƏLİKOV (Rusiya),
M. MUSAOĞLU (Türkiyə), M. SOYEQOV (Türkmənistan)

JURNALIN TƏSİSÇİSİ
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTUDUR

İngilis mətnin elmi redaktoru G. AXUNDOVA

Ünvan: Az-1143, Bakı-143, Hüseyn Cavid prospekti, 31. Dilçilik İnstitutu.
«Türkologiya». Tel.: 5372081, 5372083. E-mail: ilinguistics@lan.ab.az
turkologiya2010@mail.ru

Адрес: Az-1143. Баку-143, пр. Гусейна Джавида, 31. Институт языкознания.
«Тюркология». Тел.: (+99412) 5372081, 5372083. E-mail: ilinguistics@lan.ab.az
turkologiya2010@mail.ru

Address: Az-1143. Baku-143, Hussein Javid avenue, 31. The Institute of Linguistics.
«Turkologia». Tel.: (+99412) 5372081, 5372083. E-mail: ilinguistics@lan.ab.az
turkologiya2010@mail.ru

RƏHİLƏ
MƏHƏRRƏMOVA,
ŞƏHRİBANI ALLAHVERDİYEVA

**XV–XVI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ
ONOMASTİK VAHİDLƏR**

X ü l a s ə. Məqalədə XV–XVI əsrin əvvəllərində klassik Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş onomastik vahidlər – toponimlər, kosmonimlərdən bəhs edilmişdir. Toponimlər: dövlət, qitə, ölkə adları bildirən xoronimlər; şəhər adları bildirən astionimlər başlıqları altında; kosmonimlər – göy, göy cismlərindən Ay, Günəş (sinonimləri ilə), planet adları (sinonimləri ilə) kimi iki qrupda verilmişdir. Toponimlər, kosmonimlərin bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamları, poetik xüsusiyyətləri, üslubi funksiyaları zəngin faktlar əsasında təhlil edilmişdir və belə nəticəyə gəlinmişdir ki, torpaqla, yerlə bağlı məkan adlarını bildirən onomastik vahidlərdən klassik ədəbi dildə, bədii mətndə daha çox poetik məqsədlərlə istifadə olunmuş, fikrin obrazlı, ekspressiv, emosional ifadəsinə xidmət etmişdir.

Açar sözlər: *onomastika, toponim, xoronim, astionim, kosmonim, planet, klassik*

«Azərbaycan bədii təfəkkürünün ən fundamental təzahür olunduğu mənbə klassik poeziyadır. Azərbaycan klassik poeziyası sözün tam mənasında fəlsəfi poeziyadır və çox elmlər üçün – ədəbiyyat, dilçilik, tarix, təbabət, fəlsəfə və s. zəngin material verəcək mənbədir» [1. S. 5]. Həqiqətən də, klassik poeziyada insan, onu əhatə edən maddi dünya, insana məxsus sevgi, məhəbbət, mənəvi-ruhani saflaşma, bilik, kamillik kimi yüksək keyfiyyətləri şairlər müxtəlif janrlardakı əsərlərində sənətkar qələmilə bədii obrazlı şəkildə tərənnüm etmişlər. Bunları xalqımızın böyük klassikləri Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli və digər yazıçılarımızın yaradıcılığında görürük. Odur ki, klassik ədəbi dilimizi – onun söz xəzinəsini dilin müxtəlif səviyyələrində hərtərəfli tədqiq etmək ədəbiyyatımızın, dilimizin tarixini, onun poetikasını, söz sənətini öyrənmək baxımından faydalıdır, gərəklidir.

Xalqın tarixini özündə əks etdirən onomastik vahidlər Azərbaycan dili lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bu vahidlər hər bir xalqın

ictimai-tarixi keçmiş, onun məişəti ilə sıxı surətdə bağlıdır. «Toponimlər xalqımızın tarixi dili və coğrafiyası ilə bağlı adlardır. Onlarda xalqımızın etnogenezində vaxtilə iştirak etmiş, sonralar qaynayıb-qarışaraq aradan çıxmış tayfa və qəbilələrin, onlara məxsus tirə və nəsillərin, ayrı-ayrı şəxslərin qalalarının dini sitayiş yerlərinin və s. adları qalmışdır» [2. S. 139].

Bu vahidlərin dilçilik baxımından tədqiq edilməsi xalqın tarixinin öyrənilməsi, digər tərəfdən, bədii ədəbiyyatdan onomastik vahidlərin seçilməsi, tədqiq olunması poetik onomastika məsələlərinin həlli, klassik ədəbi dil materialları əsasında işlənməsi isə tarixi onomastika üçün faydalı ola bilər. Çünki Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsi mənbələrindən biri də qədim və orta əsr yazılı abidələrimizdir. Bədii ədəbiyyatda işlənmiş onomastik vahidlərlə bağlı S. Mollazadənin də fikrini yada salmaq yerinə düşər: «XIII–XIX əsrlərə aid yazılı abidələrimiz Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Füzuli, Əmani, Qövsi Təbrizi, Vaqif, Vidadi kimi şairlərimizin əsərlərindən toponimləri toplamaq, işləmək, Azərbaycan toponimikasının elmi-nəzəri cəhətdən daha da inkişaf etdirilməsi üçün, xüsusən tarixi toponimika məsələlərinin işıqlandırılması üçün bir sıra maraqlı və giymətli faktlar verə bilər» [3. S. 113].

Onomastik vahidlərdən bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur, bu da daha çox janr və mövzularla bağlı olur. «Dilin ümumi leksik sistemində onomastik leksikanın xüsusi mövqeyi vardır. Buraya daxil olan vahidlər müxtəlif cəhətlərinə görə ayrı-ayrı sistem və yarımsistemlər təşkil edir» [4. S. 274].

Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında onomastik vahidlər antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər qrupları altında təsnif olunur. Məqalədə toponimlər və kosmonimlərdən bəhs olunur.

Toponimlər

Toponimlər torpaqla, yerlə bağlı məkanların adlarını bildirdiyi üçün coğrafiya, tarix elmləri ilə sıx bağlıdır. Bu adlarda xalqın tarixi, məşəyi, etnoqrafiyası yaşayır. Toponimlərin müxtəlif növləri vardır və bunların hamısına bədii ədəbiyyatda rast gəlmək mümkündür.

Dövlət, qitə, respublika adları bildirən xoronimlər

Tədqiq etdiyimiz dövrün ədəbi dilində işlənmiş xoronimlərin çoxusu Şərqi bir sıra məşhur şəhərlərinin adlarından ibarətdir, əksərən poetik məqsədlərlə istifadə olunmuşdur.

Babil (Babilistan). *Babil* sözünün hərfi mənası ‘Allahın qapısı’. Mesopotamiyanın şimalında Fərat çayı sahilində qədim ölkə: *Göz gördüyünə könlüm olur hüsnü maili; // Eylər dəli bu şivə ilə neçə aqlı; // Sehr eylənmiş yüzündə cahi-Babili; // Bənd etmiş anda bir neçə sahibnəzər dili* [5. S. 52]. Cahı-Babil dini əsatirə görə, Babildə Harut və Marut adlı iki mələkin həbs olduğu quyu. Həbibə də *cahi-Babili* yada salmaqla gözəlin işvəsinin, nazının ən ağıllı insanı da dəli etməsinə işarə etmiş, hətta mələklər də insanın gözəlliyi qarşısında aciz olub Babildə bir quyuda qiyamətə kimi ayaqlarından asılı qalmalı olmuşlar. Kişvəri də bu addan təxminən eyni məqsədlə təşbih kimi istifadə etmişdir: *Xəstə canlar dopdoludur hicr ilə pabənd olub; // Cahı-simini zənəxdanın cahi-Babil kimi* [6. S. 112]. Şair gözəlin ağ, saf zənəxdanını (çənəsini) *cahi-Babilə* bənzətmişdir.

Çin, Çinü Maçin. Bu onomastik vahid tək və birləşmə şəklində, *Rumi* xoronimi ilə yanaşı müxtəlif üslubi rənglərdə işlənmişdir. Ümumiyyətlə klassiklərimizin dilində saç, zülfə bağlı Çin, gözün, qaşın, saçın qaralığı, xal təsvir olunarkən *hindu* sözündən çox istifadə olunur. Çünki çinlilər saçları, hindular isə xalları ilə məşhurdurlar. Füzulinin sənətkarlığından bəhs edən Mir Cəlal Paşayev yazır: «Klassik ədəbiyyatda çinlilər saçları ilə, hindlilər isə xalları ilə məşhur olduğundan şair həmişə zülf ilə çin, xal ilə hindu sözünü birgə işlədir: *Bir pəri zülfün tutub xalından alsan kami-dil; // Tut ki, Çin mülkünü tutdun, hinddən aldın xərac*» [7. S. 107]; *Şəha, ol zülfü-müşkinin nə zibə çini-pürçindir; // Ki, hər bir tari ol zülfün bəhəyi-Çinü-Maçindir* [8. S. 54]; *Bir pəri peykərin gördüm, can fəda qıldım ona; // Eylə nazikdir ki, qılmış Çinü Maçin üstünə* [9. S. 341]; *Çin elindən çin səhər çün şol büti-zibə gəlür; // K ayü gündən ruxlarının pərtövi-zibə gəlür* [5. S. 45]; *Neçələr talib olubdur bu hüma kölgəsinə; // Çin elindən seyr edərkən bulduq ol humayı biz* [9. S. 195]; *Çin cərisi sanasan kim, dutdu Rum iqlimini; // Ta yüzün girdinə düşdü zülfü-müşki-ənbəri* [8. S. 176]; *Ey Xətai, zülfü tək arındı yüzdən Zəngbar; // Dilbəri-Çinü Xötən, xubi-Xəta qaldı mana* [9. S. 32]; *Ənbəri-sara saçından oldu xak; // Nəfeyi-Çin neçəsi bula rəvac* [5. S. 49]; *Xuşə-xuşə sünbüli-səhrayı-Çindir saçları; // Dəstə-dəstə laleyi-cənnət üzəridür*

anun [6. S. 44]; *Sünbül-i-səhrayi-naz aşuftə saçınğa fəda*; // **Nafeyi-ahuyi-Çin** *çəşmi-ğəzalın sədqəsi* [6. S. 114].

Nümunələrdən görüldüyü kimi, *Çin* toponimi olan misralarda *saç, zülf, kakıl, nafəyi-Çin, müşk* sözləri müxtəlif üslubi rənglərdə, təşbihlər kimi geniş işlənmişdir. Saçı sünbül salxımına bənzədən Kişvəri onu da səhrayi-Çinlə bağlayır. Böyük, qədim *Çin* ölkəsi ətri, ipəyi, təsviri sənəti ilə məşhurdur. Odur ki, klassiklərimiz *Çin* toponiminə poetik məqsədlər üçün çox müraciət etmişlər və gözəl təşbihlər yaratmışlar. Cahanşah Həqiqi gözəlin surətinə ilahi tərəfindən çəkilmiş gözəlliyi *Çin* naqqaşlarının belə çəkə bilmədiyini mübaliğə ilə çox gözəl ifadə edə bilmişdir: *Əvvəl qələm ki, qudrəti çəkmiş cəmalına*; // **Nəqqəşi-Çində** *böylə müsəvvər nə yerdə var?* [10. S. 20].

İraq – ölkə adı. Xətainin bir qəzəlində rast gəlinir, həm də bu qəzəldə bir neçə ölkə və şəhər adları sadalanmışdır: *Xətavü Misr ilən Çinü Xorasan*; // **İraqü Fərs**, *həm Kirman anındur* [8. S. 65].

Başqa ölkə adlarına nisbətən **İran** xoronimi az işlənmişdir: *Çün hüsn iləyəm şah-i-Xorasan*; // *Həm Xosrovi-mülkü taxti-İran* [11. S. 277].

Xətai *İran* ölkəsinin adını etnonimlə (*fars*) də ifadə etmişdir: *Xətavü Misr ilən Çinü Xorasan*; // **Əraqü Fərs** *həm Kirman onundur* [9. S. 115]. Başqa bir qəzəlində *İran* toponimi əvəzinə *mülki-Əcəm* işlədir: *Şirvan xəlayiqi xamu Təbrizə daşına*; // **Mülki Əcəm** *sorar ki, qiyamət xaçan qopar?* [8. S. 82].

Kişvəri isə *İran* ölkəsini bildirmək üçün *Key* antroponimindən istifadə edir: *Kişvəri eşqində öldisə, nə gəm, şah-i-Key*; // *Yox acəb Fərhad əgər can versə Şirin üstünə* [6. S. 93]; *Məskənim meyxanəvü başımdadır cami-şərab*; // **Sahibi-taci-Keyü taxti-Firidunəm** *yənə* [6. S. 97]. *Key* sözü Kəyan hökmdarlarının adlarının əvvəlinə artırılan ‘kahin’, ‘padşah’, ‘hökmdar’ mənasındadır. *Keyqubad* İranın yarım əfsanəvi hökmdarı, Kəyanilər sülaləsinin banisi [2. S. 314].

Hindistan: *Səri-zülf-i-ləlini gördüm*; // *Təmami Türk, Hindistan onundur* [9. S. 115]. Xətai *Hindistan* əvəzinə *Hind eli, hindu* etnonimindən də istifadə etmişdir: *Bu Xətai yüzünü ta gördü ey xubi-Xötən*; // *Ol Xətavü Hind elində padşah olmuşdurur* [8. S. 63]; *Sərvəri Hindudur ol kim, düşdü Rum iqliminə*; // *Ol siyəh xalın ki, düşmüş ruyi-xəndan üstünə* [9. S. 323].

Misr. Şairlərin tez-tez müraciət etdikləri *Misr* əsasən Yusiflə bağlı müqəddəs bir məkan kimi qələmə alınmışdır: *Gər Əzizi-Misri-eşq olmaq dilərsən, ey könül*; // **Yusif-Misri** *kimi zindanə xoş gəlmək gərək* [9. S. 203]; *Çıxaran Yusifi cahi-bələdən*; // **Misir taxtında** *sultan eyləyən şah* [8. S. 160];

Ənisim, munisim, yarım, Əzizim, Yusifim, Misrim; // Məsihim, Xızrü zülmatım, həyatım, abi-heyvanım [6. S. 67]; *Ey Yusifi-Misri ki, əzizi-dü cahansan; // Kənanara sən piri-giriftari unutma* [6. S. 97]; *Ey Həqiqi, görmüşəm də xab mən bir vəchi kim; // Yusifi-Misri anı yüz vəchilən təbir edər* [10. S. 22]; *Dəgil, ey badi-səba Misrin sipəhsalarına; // Kim, gəmindən oldu ol miskin sakini – beytül həzən* [6. S. 69]; *Sevdigim, ömrüm, əfəndim, hey gülüm, balım mənim; // Könlümüzü bizə ver də, Misrə sultan ol, yürü* [8. S. 199].

Rum. Bu toponimik adı da şairlər çox işlətməşlər. Nümunələr: *Şu kafər çəşmi gördüm istifadə; // Ulumi andan etdim istifadə; // Ki, ana bənzər dəxi bir büt bulunmaz; // Xətavü Çinü, Rumü İstivadə* [5. S. 20]. Həbibü Rumi xoronimini konkret ölkə adı kimi deyil, sadəcə olaraq mübaliğə məqsədilə gözəlin gözünün nə Çində, Xətadə, Rumda, hətta ekvator da tapmaq mümkün olmadığına işarə etmişdir. Çin, Rum klassiklərimizdə qədim tarixə malik böyük ölkələr kimi tez-tez adı çəkilən toponimlərdir. Cahanşah Həqiqi qəzəlinde *Rum* toponimini konkret bir ölkə adı deyil, gözəlin saçının, sifətinin təsvirində poetik üslubi vasitə kimi: *Cahanı küfr ilə imanə çəkdi zülfü rüxi; // Gətirdi Rum ilə Çinü Xəta xərəcənin onun* [10. S. 58]; *Həbəşdir kim, müsəfir Rumə düşmüş; // Yüzün səfhəndəki ol xali-hindu?* [9. S. 312]; *Sərvəri hindudur ol kim, düşdü Rum iqliminə; // Ol siyəh xalın ki, düşmüş puyi-xəndan üstinə* [9. S. 322]; *Çin cərisi sanasan kim, dutdu Rum iqlimini; // Ta yüzün girdinə düşdü zülfi-müşki-ənbəri* [8. S. 176]; *Çindən yazılıb Xətayə namə; // Gəh Rumdən elçi getdi Şamə* [8. S. 272]; *Yüz qeysər ona gəlami-Rumi; // Rixsarı günəşmi, yaxsa Rumi?* [8. S. 237]; *Rumi-ruyində Xətai, ta görübdür ruyi-həq; // Cümleyi-ələm gözündə, ruyi-həqqindir nişan* [8. S. 279]; *Hafizliq üçün du zülfi-zəngi; // Ol Rumi rixündə ola dəvvar* [11. S. 291]; *Ənəllah əhli insafı həqiqün; // Ki Rum abdalları sidqi həqiqün* [8. S. 218].

Göründüyü kimi, Xətai gözəlin çöhrəsini *Rumi* Rum ölkəsinin gözəlliyinə bənzədir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da *Rum eli* toponimik birləşməsi işlənmişdir.

Yəmən ölkə adına yalnız Həbibinin bir müsəddəsində təsadüf etdik: *Dürri-Nəcəf həvadən asılmış qulağınə; // Çox danə-danə nəsnə tökülmüş ayağınə; // Hey-hey, bu nə əqiqi-Yəməndir? – dedim, dedi: Gözdən axan cigərdəki qanundur sənin* [5. S. 51]. Burada da *Yəmən* adı (*əqiqi-Yəmən*) bənzətmədir.

Qeyd etməliyik ki, bu ölkə adlarının hamısına şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində tez-tez təsadüf edilir. «Folklorda onomastika məsələləri» kitabının müəllifi bu vahidlər haqqında yazır: «Bəzi toponimlər dastanlarda uzaq yad elləri, yüksəklikləri böyük şəhər və ölkələri bildirmək məqsədilə

işlədilir» [12. S. 45–46]. O, *Misir, Rum, Hələb, İsfəhan, Hind, Hindistan, Çin, Maçin, Həbəş* ölkələrinin dastanlarda işlənmə məqamlarını təhlil edir və qeyd edir ki, «dastanlardakı toponimlərin bir qismi hadisələrin cərəyan etdiyi məkanı ifadə etsə də, bir qismi dastanla heç bir əlaqəsi olmadan yalnız müqayisə, bənzətmə məqsədilə işlədilir» [12. S. 45–46]. «Nəsiminin dilində onomastik vahidləri» tədqiq edən müəllif də təxminən eyni nəticəyə gəlmişdir: «Nəsimi *Çin* xoronimindən həm aqlın rəmzi kimi bəhrələnmiş, həm də bu ölkə adını dünyanı təmsil edən bir ərazi mənasında diqqətə çəkmişdir» [13. S. 12].

Şəhər adlarını bildirən astionimlər

Bu adların bir qismi müsəlmanların müqəddəs şəhərləri və ziyarət-gahlarıdır, klassiklərimizdə, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində (nağıllarda, dastanlarda, bayatılarda) geniş dairədə işlənmişdir. XV–XVI əsrlər bədii ədəbiyyatında da yazıçılar bu adlara dönə-dönə müraciət etmişlər.

Məkkə və burada yerləşən **Kəbə**. Hər ikisi müqəddəsdir. *Kəbə Məkkə* şəhərində yerləşən ibadət-gah olsa da, dildə o böyük məkani ad kimi müstəqil şəkildə işlənir. Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərində başlıqlarda *Kəbə* astionim məqamındadır: *Bu Kəbədən Məcnunun müraciətidir və vühuş ilə müsahibətidir.*

Müqəddəs yer adları şairlərin qələmində müxtəlif üslubi məqsədlər daşıyır. *Kəbənin* işləndiyi nümunələri nəzərdən keçirək: *Hüsnün bəyani sureyi-Yasini halətə; // Ey Kəbəyi-mübarəkü vey Mərveyi-Səfa* [8. S. 36]; *Aşiqin məşuq yüzüdür qibləsi, həm Kəbəsi; // Sən yüzünü şahə döndər, qiblə divar istəmə* [8. S. 158]; *Vilayət Kəbəsin açdı Xətai; // Qulami-şahi mərdandır qələndər* [9. S. 160]; *Sakin olmaq Kəbəyi-kuyində yegdir dilbərin; // Hər gərəkmez yerə pərva qılduğun nə?* [8. S. 194].

Xətai dilbərin kuyini – yerini *Kəbə* adlandırır, hər yerə pərvaz etməyin mənasızlığını qeyd edir, insanlıq üçün Kəbənin müqəddəsliyini, aliliyini bir daha qeyd etmək istəmişdir. Yaxud hüsnün parlaqlığını quranın bir surəsinə bənzədib *Kəbəyi-mübarək* Mərva-Səfa (Kərbəla yaxınlığında yer adları) adlarını çəkməklə bu yerlərin müqəddəsliyini qeyd edir, həm də insanı təmizliyə, saflığa çağırır. Bu üslubi yükə malik – poetik fiqurlarda dərin, ibratamız məna, müqəddəs ibadət-gahlara böyük məhəbbət vardır: *Ol pəri kim, çeşmi-saqi, ləli-camimdir mənim; // Qaşı mehrabim, yüzü beytül-həramumdur mənim* [9. S. 229].

Cahanşah Həqiqi *Həqqi Kəbeyi-həq bildi vəchin ol yarın; // Çü əmri-üscudu həqdən xitabi-vəhdətmiş* misrasında yarın simasını *Kəbeyi-həq* hesab etməklə onu əslinin, kökünün həqdən gələn allahın birliyini xitab edən bir həqiqətdə, haqda görür. Bir rübaisində: *Arizin dövründədir mahi-siyam; // Ey dodağın kövsəri-yohyıl izam; // Kəbeyi-həqdır cəmalın vəssəlam Kəbeyi-həq* təşbihi ilə yenə insanın simasında – onun mənəviyyatında *Kəbeyi-həq* görür, insanı da müqəddəsləşdirir. Başqa bir qəzəlinə Həqiqi Kəbənin, Mərva və Səfanin adlarını çəkməklə bu yerlərə olan münasibətini ifadə edir: *Qıldı Həqiqi Kəbeyi-vəslin təvafını; // Həqdən müyəssər oldu ona Mərvəvi Səfa* [10. S. 11].

Həbibinin bir qəzəlinəki təşbih diqqəti cəlb edir: *Yığmagil gəm ləşgəriylə, billah, ey sultani-can; // Görəli can Kəbəsinə çün o vəchi-əhsəni* [5. S. 26]. Burada Xətəinin «Dəhnamə»sindən bir beyti xatırlamaq yerinə düşər: *Pəh-pəh ki, mənəm əzizi Kəbə; // Hənnənə irişdi, buldu Mənnən* [11. S. 310].

İki antonim mənaları bildirən: *hənnən* ‘başqa kişiyə meyil edən qadın’, *Mənnən* ‘mərhəmətli, səxavətli qadın’. Misradan görüldüyü kimi, Kəbə ilə müqayisə, bənzətmədə mütləq xeyirli, müsbət, xeyirxah əməllər olmalıdır.

Kəbətəyn – Kəbə və Qüdsdəki ibadətgahların birgə adı: *Canını şükranə ver, başun ilə çox oynagil; // Ta yenüb nəfsini çalgil Kəbətəynin taşinə* [8. S. 161].

Beytullah ‘Allahın evi’, Kəbə və Məkkəyə verilən ad: *Girdim Adəm cisminə, kimsənə bilməz sirrimi; // Mən bu Beytullah içində ta əzəldən var idim* [9. S. 256].

Bütün bu nümunələrdə oxucu müqəddəs Kəbəyə böyük məhəbbəti və dinimizə olan ali münasibəti hiss edir, o hisslərlə yaşayır. Xətəi qoşmasında **Mədinə** və **Tur** müqəddəs məkanlarından məharətlə istifadə etmişdir: *Könlünə gətirmə şəkk ilə güman; // Seyid Nəsimiyə de ol oldu şan; // Tanrı ilə min bir kəlam söyləşən; // Əli Mədinədə, Musa Turdadır* [8. S. 315]. Dini rəvayətlərə görə, Musa *Sahibi-Tur* sifətilə yad edilir. O güya *Tur* dağında allahla danışırmış.

Xətəi müqəddəs məkan *Xorasan*, *Kərbəla* toponimlərini də tez-tez işlədir: *Həsən ilə Hüseyini Kərbəladə; // Yəzid əlilə qurban eyləyən şah* [8. S. 160]; *Xorasan pirləri nitqi həqiqün... Hacət qəbul olan dərgah həqiqün; // Sucum bağışla şahi-Kərbəlayə* [11. S. 393]; *Xorasan pirləri nitqi həqiqün;*

// *Nihan dərvişlərin sirri həqiqün* [8. S. 218]. *Kərbəla, Məkkə, Mədinə* kimi müqəddəs adlar «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da işlənmişdir [14. S. 29].

Kənan. Bu şəhərin müqəddəsliyi Yaqub peyğəmbər və həzrəti Yusiflə bağlıdır. Odur ki, onların adları *Kənan* toponimi ilə yanaşı çəkilir: *Gözlərim Yəqub tək kor olsun, ey İsanəfəs; // Kim, sən olan yerdə yad Yusifi-Kənan qulay* [6. S. 114]; *Bu Nəsimi sübhüdür kim, rövşən etdi çeşmimi; // Yoxsa buyi-Yusifi-Misri ki, Kənandan gəlir* [6. S. 18]; *Çün sənin hüsnün misalı Yusifi-Kənandır; // Yüzini hər kim ki, görməz, yoxdurur iman ona* [9. S. 31]; *Hər zaman zari qılır miskin Xətai yar üçün; // Eylə kim, Yusif üçün Yəqubi-Kənan ağladı* [9. S. 384]. Son iki nümunədəki toponim ad birləşmələrindən müqayisə kimi istifadə edilmişdir.

Nəcəf – Əlinin qəbri olan müsəlmanların müqəddəs şəhərlərindən biri: *Dürrü-Nəcəf həvadən asılmış qulağınə; // Çox danə-danə nəsnə tökülmüş ayağınə; // Hey-hey, bu nə əqiqi Yəməndir? – dedim, dedi: Gözdən axan cigərdəki qanındürür sənin* [5. S. 51]; *Şah eşiginə səcdə qılıbdur bu Xətai; // Bəhri-Nəcəfə irdimü şəhvarə yoluxdum* [9. S. 264].

Şəhər adlarının da əksəriyyəti Şərqlə bağlıdır:

Bağdad – bədii ədəbiyyatda daha çox gözəllik simvolu kimi işlənir: *Yetdikcə tükənür ərəbin kuyü məskəni; // Bağdad içində hər necə kim türkmən qopar* [9. S. 154]; *Bağdad məhi mənəm, ləbim xəmr; // Axsun vətənimdə sətti-Bağdad* [11. S. 277].

Bədəxşan – Pamirdə olan vilayət, öz ləli ilə məşhurdur. Odur ki, şairlər bu toponimdən müqayisə məqsədilə çox istifadə etmişlər: *Saçun tək nəfeyi-pürçin Xütəndən çıxmaya hərgiz; // Ləbiündən ləli-canpərvər-Bədəxşanda ola bilməz* [6. S. 31]; *Badeyi-gülgün içində ləblərin hər birisi; // Qiymətin bir lələ bənzər kim, Bədəxşandan gəlir* [6. S. 19]; *Bədəxşan ləli kimdür kim, ola həmsöhbəti anun; // Dəri-guşuna kim, boldu düri-şəhyari-lalası* [6. S. 124]. Bu sətirlərdə mübaligə daha güclüdür. Kişvəri yer adından çox məharətlə müqayisə kimi də bəhrələnmə bilmişdir: *Yüzi bədrim, sözi şəhdim, gözü ahu, saçı cadu; // Qədi ərə, tənə mərmər, ləbi ləli-Bədəxşanım* [6. S. 127].

Belə müqayisələrlə Xətai şeirində tez-tez rastlaşırıq: *Necə qəvvas olmayım, yaşımda kim, ol dilbərin; // Ləbləri ləli-Bədəxşan, dişləri dürdənədir* [9. S. 124].

Ərdəbil: *Səfər qıl, dur, oturma, ey Xətai; // Ki, şəhri-Ərdəbildə xanədan var* [9. S. 168].

İsfəhan: *Düz ey mütrib, rübabü cəngini rast; // İraqü İsfəhan ilə Nəvadə* [5. S. 21].

Xötən // Xütən – Çində bir vilayətin adı (bura öz ahuları ilə məşhurdur): *Xətay ilən Xötən mülki şaha fəth oldu Çin belə; // Ki, məclis nafeyi-müşkin sərəsər müşki-ənbərdir* [8. S. 89]; *Nafeyi-müşki-Xütən gərçi müəttərdir, vəli; // Ey sənəm, ol xali-ənbərbarın ondan yaxşıdır* [9. S. 133]; *Ol ahayi-Xütən gedəli xəlqi dalaram; // Məndən həzər ki, bir səki-divanəyəm yenə* [6. S. 95].

Göründüyü kimi, coğrafi ad ona məxsus keyfiyyətlə bağlı (müsk) təyini söz birləşməsi tərkibində müqayisə məqsədilə işlənmişdir.

Kəşmir – Hindistanda vilayət: *Vətəndən, ey diriğa kim, məni avarə qıldılar; // Siyah çeşmani-Kəşmiri güləndaməni-Qıpçaqi* [6. S. 112]. Kişvəri də *Kəşmir* toponimindən birləşmə tərkibində müqayisə məqamında istifadə etmişdir.

Qərən – Yəmən ölkəsinin kəndi: *Şah Xətayim İmam Cəfər müxbiri; // Haqqın yaranıdır Veysül-Qərəni* [8. S. 310]; *Sinəmi qarşu tutaram, kuyinə ol dilbərin; // Sağınuram dəmbədəm Veysi-Qərindən bu gəliür* [9. S. 86].

Nəcəf – İraqda Fərat çayının sağ sahil hissəsindədir, Əlinin qəbri olan yer, adı «Məşhəd Əli», müsəlmanların müqəddəs şəhərlərindən biri və ziyarət yeridir. Xətai bir qəzəlində bu şəhərin adını ali məkan kimi çəkir: *Şah eşiqinə səcdə qılıbdır bu Xətai; // Bəhri-Nəcəfə irdimü şəhvarə yoluxdum* [9. S. 264]. Həbibisi isə imam Əlinin məscid məqbərəsinin bəzəklərində kaşı (parlaq naxış) və zərdən istifadə olunduğu üçün şeirində *dürri-Nəcəf* təşbihini işlətməmişdir: *Dürri-Nəcəf həvadən asılmış qulağına* [5. S. 51].

Səmərqənd: *Xosrovi-Təbrizdən çün bolmadı kamım rəva; // Eyb imas gər meyli-türkani-Səmərqənd eyləyim* [6. S. 64].

Şam – orta əsrlər şərq ədəbiyyatında Dəməşq şəhərinin adı: *Çindən yazılıb Xətayə namə; // Gəh Rumdən elçi getdi Şamə* [11. S. 233]; *Çün sərvəri – Çin irişdi Şamə; // Xətmində mükəmməl oldu namə* [11. S. 354].

Şiraz – İranın cənubi-qərbində şəhər. X–XI əsrlərdə Büveyhilər dövlətinin XVIII əsrin ikinci yarısında İranın paytaxtı idi: *Şiraz şəhi mənəm, ləbim xəmr; // Bağdad məhi mənəm, ləbim səmr* [11. S. 277]; *Mərhəba ey dilbəri-Şirazü şuxi-mülki Çin! // Söylədi hər kim səni gördisə: «Allah əkbəri!»* [9. S. 356].

Şirvan – Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik zonalarından birini təşkil edir: ərazisində çoxlu qayaüstü təsvir aşkar edilmişdir: *Oxurlar onu ki, bəhr ilə bərdə; // Əraqü, Şamü, həm Şirvan içində* [8. S. 343]; *Şirvan xəlayiqi xamu Təbrizə daşına; // Mülki-əcəm sorar ki, qiyamət xaçan qopar* [8. S. 82].

Təbriz – qədim Azərbaycan şəhərlərindən biri. Hazırda Cənubi Azərbaycan şəhəridir: *Təbrizdə çox sərvəqəd, lələrix, əmma; // Mən sevdigüm ol səbzət, al qəbadur* [6. S. 13]; *Nə qonar könlüm quşuvü nə uçar Təbrizdən; // Xansı birin söyləyim, ah ancə dərdim var mənim* [6. S. 137]; *Sərbəsər bir tareyi-muyin bəhasıdır sənin; // Mülki-Təbrizü Cığatayü Xorasanü Xocənd* [9. S. 72].

Nümunələr əsasında deyə bilərik ki, toponimlərin əksəriyyəti müqayisə bənzətmə (təşbih), birləşmə tərkibində epitet, metafora, metonimiya kimi işlənmişdir, üslubi-poetik funksiyaya malikdir.

Kosmonimlər

«Bədii ədəbiyyatda xüsusi adlardan – onomastik vahidlərdən müxtəlif üslubi məqsədlərlə istifadə olunur. Hələ çox qədim dövrlərdə yaranmış nağıl, dastan, bayatı və xalq ədəbiyyatının başqa nümunələrində şəxs, yer, planet adları və s. onomastik vahidlər ya real, ya da əfsanəvi planda işlənmişdir» [15. S. 198].

Klassik Azərbaycan ədəbi dilində, o cümlədən XV–XVI əsr poeziyasında kosmonimlərdən şairlər əsasən poetik məqsədlərlə istifadə etmişlər və bu poeziya göy cismlərinin adlarını bildirən sözlər əsasında yaranmış təşbihlər, epitetlər, metaforalar ilə çox zəngindir.

Göy – yer üzünün üzərində mavi bir qübbə kimi görünən fəza, boşluq, bütün kosmonimlər bu fəzada yerləşir [16. S. 190]. Qədim və orta əsr türk abidələrindən başlayaraq bütün yazılı mənbələrdə göy və göy cismləri adlarına təsadüf edilir. Klassik dildə göy sözünün *asiman*, *ərş*, *fələk* sinonimləri vardır və bunlardan dövrün şairləri müxtəlif üslubi məqsədlərlə gen-bol istifadə etmişlər: *Ey pəri hüsnünə insan necə heyran olmasın; // Gögdə sərkərdən olubdur, ol məhi-taban dəxi* [9. S. 371]; *Gögdəki mahin*

liqası dust didarındadır, // Afitabın yüzi ol xurşid rüxsarındadır [9. S. 146]; *Çün nuri-zəminü asimansan; // Məqsudü muradi-kün-fəkansan* [11. S. 25]; *Mənim Pərvin tək çəşmim gecələr uyxusuz qaldı, səadət asimanında yüzün bədri-düca gördüm* [9. S. 224]; *Üqdəsindən bir gireh cözərsə ərşin üstünə; // Tutar Ayü Günəşin yüzünü yeksan saçların* [8. S. 39]; *Mehri-rüxun ki, dövrü-qəmərdir xəbər verir; // Ərşi-səmadə nuri-müəllə deyilmidir?* [10. S. 37]; *Qədrin ki, göründü müntahadə; // Ərş oldu çü kürsi üstifadə* [11. S. 22].

Göy sözünün sinonimi kimi *fələk* vahidinə şairlər daha çox müraciət etmişlər: *Fələkdə bir gecə ol mahi-tabı görmək üçün; // Şərər bu ahım odundan çıxar, sitarə qılır* [10. S. 26]; *Tən etdi fələkdə mevrü ayə; // Salmadı vücudi yerə sayə* [11. S. 19]; *Həq gördü nəbi beşəkli-ərslan; // Yeddinci fələkdə sizni dərbən* [11. S. 28]; *Sənmisən yanımda cana, yoxsa xəbimdir mənim? // Kim, fələkdən yerə enmiş məhitabımdır mənim?* [9. S. 235].

Fələk qədim münəccimlərə görə, hər bir səyyarəyə məxsus olan göy təbəqəsi [17. S. 668]; məcazi mənası ‘tələ’, ‘qismət’, ‘bəxt’, ‘ugur’. Məcəzi mənası müasir dildə – canlı danışqda işləkdir.

Gün, günəş və sinonimləri – *aftab, xurşid, şəms, mevr*. Planet sisteminin mərkəzi göy cismi – *Gün*. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə ‘planet sisteminin göy cismi’, ‘günəşin verdiyi işıq, istilik’ mənalı ilə yanaşı «üçüncü məcazi mənada klassik şeirdə və folklorlarda gözəlin sifəti günəşə bənzədilir» [16. S. 215] qeydi verilir. Klassiklərdən, folklor ədəbiyyatından nümunələr verilir və ən çox da tərkiblərdə işləndiyi qeyd edilir [16. S. 215].

Gün, günəş poeziyada daha çox məcazi mənada sevgiliyə, məşuqəyə müraciət məqamında, tərkiblərdə isə bədii təyinlər kimi işlənir. Məsələn, Kişvəri Günəşi bir göy cismi kimi götürür, onun parlaqlığını, nur saçmağını – göyçəkliyini təsvir edir, lakin gözəlin göyçəkliyini günəşlə müqayisədə üstün tutur: *Günəş gögçəkdürür derlər, bəli gögçəkdürür, əmma; // Sənin gögçəkliyin yanında ol naçarı gögçəkdür* [6. S. 16].

Xətai isə həmənin fikri başqa şəkildə təənnüm edir: *Aləmin rövşənliyi gərçi günəşdəndir bəli; // Pərtövi-mehri-cəmalın aftab üstündədir* [9. S. 124]; *Gərçi gün xoşdur, vəli rüxsarın ondan yaxşıdır; // Ay dəxi taban durur, didarın ondan yaxşıdır* [9. S. 133].

Bəzən də sevgiliyə, gözələ günəş deyər müraciət olunur: *Səadət bulur ol dəm nəhşi-əkbar; // Qapunda, ey günəş, dərbən olursa* [5. S. 14]; *Ey günəş, hüsnün xəyalı, ta ki, könlümdən keçər; // Qanlı yaşım mən tək dolmuşdur*

ondan sərbəsər [9. S. 137]; *Ey günəş, hüsnin sənin bir ovca yetmişdir bu gün;* // *Ayağın altında torpaq kimidir, Keyvan dəxi* [9. S. 371].

Günəş, gün tərkib daxilində də eyni poetik-üslubi səciyyə daşıyır. Burada həm ənənəvi, həm də fərdi birləşmələri qeyd etmək olar: *Ey günəş yüzlü həbib, hər kim səni həq bilmədi;* // *Danla məhşərdə anın yuzi qəradır, ya nəbi* [5. S. 26]; *Valehü heyran olur, hər kim görür gün yüzünü;* // *Sən necə hurü mələksima başərsən, ey şəbab* [5. S. 20]; *Gün yüzündən şadı xəndandır könlü;* // *Saçların əbri salar qayğı bizə* [5. S. 25]; *Gün yüzün ayinəsində baxduğunca hər nəf;* // *Gözümə rövşən görünüür vəchi-rəhman, ey həkim* [5. S. 34].

Kişvəri isə *günəş* sözü vasitəsilə özünəməxsus fərdi üslubi səciyyəli ifadələr işlədir: *Göğçək ləbindən gər qulur yüzün bilə dəvi günəş;* // *Sən hiç bulma kərəm ki anın zəvalı çoxdurur* [6. S. 24]; *Günəş qəndili rövşəndir camalın şəmdən, cana;* // *Səvadül-vəchi fiddareyi iki zülfün qərasıdır* [6. S. 25]; *Ey şəmi-yüzün ovçı səadət günəşi;* // *Sən türki-Xətaisənü xalın həbəşi* [6. S. 153].

Günəşin ərəb, fars mənşəli sinonimləri klassik ədəbi dilimizdə daha işləkdir. *Afıtab* vahidinə həm tək, həm də birləşmə şəklində dövrün şairlərinin əsərlərində tez-tez təsadüf edilir. Qeyd etməliyik ki, təşbihi daha qüvvətli, daha qabarıq vermək üçün şairlər çox vaxt bir beytdə bir neçə sinonim variantlara əl atırlar. Məsələn, Kişvəri gözəli vəsf edərəkən *qəmər*, *afıtab*, *xurşidi-taban* göy cismlərinin adlarını bir beytdə işlədir: *Yüz qəmər yüzlü sənəm gər doğsa, sənənsən afıtab;* // *Dutsa yulduz gög yüzün xurşidi-taban bəllüdür* [6. S. 19].

Kişvərinin digər qəzəllərində də *xurşid* tərkiblərdə poetik fiqur kimi çıxış edir: *Xətti-səbzindən nola örtülsə yüzün səfhəsi;* // *Gizli qalmaz nuri çün xurşidi-ələmtabın* [6. S. 47]; *Qələndər Kişvərinin diləgi səndən budur, cana;* // *Ki, xurşidi-camalunğa qulur nəzzarə əksüksız* [6. S. 26]; *Xurşidi-rüxün birlə irür qaşlärün;* // *Bir bədr kim, üstündə dogar iki hilal* [6. S. 154]; *Mənəm bir zərreyi-sərgəştə, sən xurşidi-tabansan;* // *Bolur varisinə mehrin, nədəndir kim, mana bolmaz* [6. S. 28].

Həbibin gözəlin camalını eyni misrada günəşin sinonimi *afıtab* və *qəmər* sözləri ilə təşbihi iki qat qüvvətləndirir: *Pərtövi-hüsnü cəmalın ələmi rövşən qulur;* // *Sən doğaldan can gögündə, ey qəmərriix afıtab* [5. S. 21]; *Nə rövşən şəmsi-dinü mehri-cansan;* // *Ki, tutdu ələmi ənvarın ey dust* [5. S. 49]; *Yüzü ol şəms imiş bəzm əhli içrə;* // *Təala şənəhü, əhli-liqadır* [9. S. 79].

Ay, günəş dildə həm də yanaşı – qoşa söz kimi işlənir. Odur ki, şeirdə onlar çox vaxt eyni mətnə yanaşı gəlir: *Nari hicranın duxani zülmətini sürməğə;* // *Şəmsi-can, zöhrə-cəbin, mahin yüzü taqi yetər* [5. S. 41].

Üslub cəhətdən Həbibiyə çox yaxın olan Cahanşah Həqiqinin qəzəllərində türk mənşəli *gün*, *günəş* kosmonimləri demək olar ki, yox

dərəcəsidədir. *Afitab, qəmər* həm tək, həm tərkibdə çox işlənmişdir: *Eynimin nuri cəmalın afitabındanmidir?* [10. S. 34]; *Mirati-laməkan ki, rüxün afitabidir*; // *Arif qatında mənəzi-əla deyilmidir?* [10. S. 37]; *Əsrari-künti-kənzi bəyan eylədi ləbin*; // *Nəzzareyi-cahana rüxün afitabmış* [10. S. 45]; *Ey yüzün mehtabı tabı könlümün*; // *Vey cəmalın afitabı könlümün* [10. S. 115]; *Hər kim ki, gördü şövgi-rüxin afitabını*; // *Əhli-bəsirə nuri-bəsərdən xəbər verir* [10. S. 28]; *Mehri-rüxun ki, dövrü-qəmərdir xəbər verir*; // *Ərşi-səmada nuri-müəlla deyilmidir?* [10. S. 37]. Şair bir beytdə həm *mehr* ('günəş'), *qəmər* ('ay'), həm də *ərş*, *səma* kosmonimlərindən istifadə edir.

Xətai də digər klassiklər kimi, kosmonimləri əsasən poetik funksiyada işlətməmiş və ərəb, fars mənşəli vahidlərə təbii olaraq üstünlük vermişdir: *Məgər xurşidmiş hüsnün ki, qıldı ələmi rövşən*; // *Kim ol rəxşəndə ənvəri məhitabanə düşmüşdür* [9. S. 184]; *Ta sənün xurşidi-rüxsarını gördüm*; *çəşmimə*; // *Bir bulud oldu qəmər, şol mahi-taban olmadı* [18. S. 220]; *Yüzü ol şəms imiş bəzm əhli içrə*; // *Təala şənəhü əhli-liqadır* [9. S. 79]; *Xurşid önündə zərrə xoşdur*; // *Göglərdə müzəyyən əxtər olsa* [8. S. 262]; *Xurşidü mahü cümlə sitarə bir əncümən*; // *Qıldı sücud surətinə ey əzizi mən* [9. S. 54]. Şair bu bənddə günəşin ('xurşid'), ayın ('mah'), ulduzların ('sitarə') gözəlin qarşısında baş əydiyini mübaligə etmişdir.

Bəzən *xurşid* ayla ('mah') yanaşı verilir, surət aya, günəşə bənzədilir: *Eşqin ey dilbər, könül təxtində şah olmuşdurur*; // *Surətin can mülkinə xurşidü mah olmuşdurur* [9. S. 110].

Birləşmələrdəki göy cismlərinin adları daha çox üslubi yük daşıyır: *Zərreyi-mehrində daim, ey camalı afitab*; // *Əbr yüzündən götürgil, dutmagil məndən hicab* [9. S. 38]; *Ey fələk, qıldın məni dilbərdən ayru natəvan*; // *Mən həvadə zərrəyəm, xurşidi-tabanım mənim* [9. S. 213]; *Şəbi-hicranda, ey salik, hidayət şəminə yetdim*; // *Yüzünün afitabında yüz ənvəri-ziya gördüm* [9. S. 224].

Planet sisteminin mərkəzi göy cismi kimi Ay fars mənşəli *mah* // *məh*, ərəb mənşəli *qəmər*, *hilal* sinonim paralellər isə klassiklərimizdə daha geniş yer tutur. Digər kosmik cismlər kimi, Ay və onun sinonimləri əsasən təşbih, epitet, mübaligə kimi çıxış edir. Cahanşah Həqiqi hətta qəzəlində gözəlin hüsnün aya təşbih edildiyini yazır: *Kəməli-hüsnünü bədri-ayə qıldılar təşbih*; // *Zəmanə xubların ol yarə canfəşən dedilər* [10. S. 38]. Xətai gözələ *mah* deyər təqdim edir: *Mahimi gördüm ki, yüzindən niqab almış gedər*; // *Pərtövü nurindən anun afitab almış gedər* [9. S. 96]; *Ta yaman göz dəgməyə, ey mah, hüsnin bağına*; // *Həq-təala zülfini pərri-ğürab etmişdurur* [9. S. 93]; *Hər salikin ki, məskəni kuyindir, ey qəmər*; // *Qıldı cahanı mehri-dirəxşanına tüfeyl* [10. S. 63]; *Damə saldı can quşun, sədparə qıldı dilləri*; // *Ta qəmər dövrində ol zülfü pərişan eylədi* [18. S. 217].

Ayla gün qoşa gəlir: Gər cəmalın əksini uyxuda gördü ayü gün; // Şol xəcalətdən qızardı, qeyrətindən xun kimi [9. S. 380].

Şair gözlərin simasının gözəlliyini ayın, günün hətta yuxuda gördükdə üzünü qıpqırmızı qan kimi qızardı – deyə fikrini qüvvətli formada ifadə edir. Nağıllarda, dastanlarda buna bənzər mübaliğə vardır.

Ay və onun sinonimləri əsasən bədii təyinlər, epitetlə kimi işləndiyi üslubi funksiyada çıxış etdiyi üçün bunlar daha çox mürəkkəb söz və söz birləşmələri şəklindədir. Nümunələr: *Məhtab // mahtab* ('ışığısağan ay'): *Saqiyi-zöhrə cəbin gün yüzlü məhsima gəlir* [5. S. 46]; *Çün zərrədir Həqiqi, onun hüsnü aftar; // Məhtab çevrəsində nəçük kim, sitarədir* [10. S. 39]; *Heç sənün tək görmədim bir dilbəri-huri pəri; // Sərv boylu, lalə yüzlü qönçələb məhpeykəri* [18. S. 219]; *Əcəb deyilmi ki, ol mahtabi niyyərinin; // Camalı bədrə münasib, qaşu hilal oldu* [10. S. 97]. Həqiqi bir beytdə ayın sinonimlərindən (*mah, bədr, hilal*) istifadə etməklə gözəli daha qüvvətli, həm də obrazlı təsvir edir.

Birləşmə şəklində olanların əksəriyyəti klassik ədəbi dilimiz üçün bir növ norma səviyyəsində olan izafət birləşmələridir: *Gülşəni-cənnətdə bitkən naz ilə nazik nihal; // Hüsn bürcündə doğub mahi-fələksima yigit* [10. S. 11]; *Məhi-ruyun fəraqında şəbi-ğəm gər nəfəs çəksəm; // Salur od xirməni-xurşidə bu ahi-cigərsuzim* [6. S. 50]; *Bu kim, qəddim büküldi mahi-növ tək, ey günəş, sənsiz; // Anuncündür ki, əbruyi-hilalın qədri bilməzdim* [6. S. 66]; *Məhi-nov mehrab, qaşındır cəbinin qıbləsi; // Rövşəni-çəşmi-cahandır ol hilalın qüdrəti* [10. S. 107]; *Özgələr göyə baxarlar görməyə mahi-növi; // Eyd üçün mən baxdığım, qaşu-hilalındır sənün* [18. S. 136]; *Saçın rəngin şəbi-qədr oxuyanlar; // Yüzün nurin, məhi-taban demişdir* [18. S. 96]; *Gər fələk yüzündə derlər: «mahitabandır şərəf»; // Tələtin yer üstə mahi-asman olmuş durur* [18. S. 105]; *Saçın ki, sayəsi zilli-ilah imiş əbədi; // Onun səbində yüzün mahtabi-vəhdətmiş* [10. S. 46]; *Yüzün çu mahi-bədrdir, yelda şəbi zülfün sənün; // Aşıqləri məst eyləyən ləli-ləbin peymanədir* [18. S. 83]; *Hüsn-rüxsarın kim oldu canü dil heyran ona; // Vədəyi-dövri-qəmərini tapşırır dövrənə ona* [18. S. 63].

Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan birləşmələr daha çox ənənəvi səciyyə daşıyır: *Boldu ölgün kövkəbəfşan çəşmim ay yüzün görüb; // Kim, qəza memari bu taqi-zərəfşan bağladı* [6. S. 113]; *Ol ay üzünü görməyə yer göy bəha dedi* [18. S. 109]; *Sanma kim, sən getdin, ey ay yüzlü, can qaldı mana; // Can sənünlə getdi, cismi-natəvan qaldı mana* [18. S. 69].

Azərbaycan dilinə məxsus təyini söz birləşmələrində türk mənşəli *ay* sözü daha fəaldır. Xətəinin yalnız bir qəzəlində *məh* sözünə təsadüf edilir: *Ta ki, düşdüm ol nigarin məh yüzü hicranına; // Dərd ilən, səyyarə tək, hər gecə bidar olmuşam* [9. S. 233].

Nümunələr göstərir ki, aya aid misralarda mütləq digər göy cismləri də işlənir: *Günəş kimi tulu edə bürcündən; // Ay ilə gün doğub onda doluna* [18. S. 27]; *Gögdəki mahin liqası dust didarındadır; // Afıtəbin yüzü ol xurşid ruxsarındadır* [18. S. 85]; *Ta sənin xurşidi-ruxsarını gördüm, çeşminə; // Bir bulud oldu qəmər, şol mahi-taban olmadı* [18. S. 221].

Planet adları

Şairlər göy cismlərindən olan planetlərin adlarından da eyni üslubi məqsədlərlə bəhrələnmişlər. Bu adlara Orxon-Yenisey abidələrindən başlayaraq orta əsr türk abidələrində «Qutadğu bilig», Mahmud Kaşğari divanında, Oğuznamələrdə, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində təsadüf olunur. Göy cismlərinin adları görkəmli türkoloqların da diqqət mərkəzində olmuş, bu dil vahidləri haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər. «Türk dillərində teonim və etnonimlər» adlı kitabın müəllifi, L. N. Qumilyovun fikrini çox yerində xatırladır ki, etnoslar ancaq yerin deyil, ümumilikdə biosferin övladlarıdır. Yeraltı proseslər, təbiət hadisələri, Günəş, Ay, ulduzlar etnosların fəaliyyətinə təsir göstərir. Müəllif Şərqi Türküstanın Turfan vadisindən tapılan VII əsrə aid yazılarda ulularımızın daşlarda səma cismlərinin – planetlərin əlamətlərini (mavi rəngli daşda Tahirin – Merkuri, açıq rəngli daşda Hörmüzdün – Yupiter, sarı daşda Zöhrənin – Veneranın, qara daşda Kivanın – Saturnun, qırmızı daşda – Ayın) görmələrini çox maraqlı nümunə əsasında göstərir [19. S. 88].

Burada «Nəsimi əsərlərinin dilində onomastik vahidlər» mövzusunda tədqiqat aparmış müəllifin fikirləri də maraqlı doğurur. Müəllif Nəsiminin əsərlərində işlənmiş kosmonimləri – göy cismlərini (*Çovza, Əqrəb, Günəş, Həməl, Hütl, Şəms, Ütarid, Zühəl, Zöhrə, Mərrix, Müştəri* və s.) sadaladıqdan sonra yazır: «Təhlillər göstərir ki, astronomiya və astrologiya elminə mükəmməl yiyələnmiş Nəsimi kosmonimlərin ərəb, fars adlarından bəhrələnmiş “Töhfəyəm, pakizə cövhər laməkanın xasiyam” misrası ilə başlayan şeirdə, yaxud “Gəlir” rədifli qəsidədə bürclərin mürəkkəblikləri ilə insanda təcəlli tapması, eyni zamanda planetlərin hərəkətinin əsasında tanrı iradəsinin dayanması ideyasını irəli sürmüşdür. Həmçinin “Əla, ey dürribəhri-laməkanım” misrası ilə başlayan qəsidədə bütün kainatla insanı eyniləşdirən şair bəşər övladının cismində zodiak bürclərinin tam şəkildə

mövcudluğu fikrindədir» [13. S. 16]. Biz Nəsiminin adı çəkilən qəsidəsində planet adlarının hansı üslubi məqamda olduğunu nümunə əsasında veririk: *Büruc içrə əyaq, hutü həməl – baş; // Qəməh həm öfgədir, bürcü zəbanım; // Ütarid təbimiz, böyrək bu Zöhrə; // Ürəkdir şəmsü xurşidi-tabanım; // Dalaq oldu Zühəl, Mərrux həm öd; // Bağırsaq Müştəri, göbək Mizanım* [20. S. 635–636].

XV–XVI əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış şairlərin poeziyasından topladığımız nümunələr əsasında qeyd etmək olar ki, bu dövrün klassikləri də astronomiyanı – ulduzlar aləmini çox gözəl bilmişlər, onlardan elmi-fəlsəfi istiqamətdə obrazlı istifadə etməyi bacarmışlar. Fikrimizi təsdiq etmək üçün ulduzların adlarından istifadə etməklə yaranmış məcazları – təşbihləri, epitetləri, metaforaları nəzərdən keçirək.

Keyvan – *Zühəl, Saturn*. Orxon-Yenisey abidələrində *Kivan* fonetik variantında işlənmişdir [21. S. 363, 378]. Günəş sisteminin planeti, Günəşdən məsafəsinə görə altıncıdır, işıqlı və tutqun zolaqlı. Məcəzi mənası yüksəklik [22]: *Anca kövkəb kimi yaş tökdü gəmindən gözlərim; // Yer ilə, gög ilə Keyvan baxa qaldı mana* [9. S. 32]; *Səadət bürcünün dilxahi oldur; // Yer ilə göyü həm Keyvan onundur* [9. S. 115].

Mərrix – *Mars*. Günəşdən məsafəsinə görə Günəş sisteminin dördüncü planeti. Məcəzi mənada qırmızı görünən planet, qədim zamanlarda ‘müharibə ilahisi’ mənasında işlənmişdir. Qədim romalıların və başqa italik xalqların mifologiyasında müharibə allahı Mars Romanın əfsanəvi baniləri olan Romul və Remin atası hesab olunurdu. Qədim Roma təqviminin ilk ayı – martın adı Marsdan götürülmüşdür. Nümunə: *Can gözün, Mərrix qəmzən seyfi çün ənbər olur; // Tiri-Zöhrə, Mahi-Mehri-asimanın, neyləyim* [5. S. 35].

Qeyd edək ki, *Mars* planet adından bu dövrün şairləri çox az istifadə etmişlər. Görünür, bu da qədim mifologiyada Marsın, ‘müharibə ilahisi’ kimi verilməsi ilə bağlıdır.

Müştəri – *Yupiter*. Günəş sisteminin ən böyük planeti, 15 peyki var: *Yüzünə Zöhrə, Müştəri, Mehr ilə Mah ögünməsin; // Ki, ol günəşin bir zərrəsi min mahtab olur şəha* [5. S. 20]; *Yüzüdür nisbəti-xurşidi-taban; // Fələkdə mah onunçün Müştəridir* [9. S. 98]; *Çin ləşgərini dağıtdı zülmət; // İslam çərisini etdi dəvət; // Hər Müştəri boldu ana Zöhrə; // Rəqs etdi bu bəzmə çərxi-möhrə* [11. S. 344]. Bu planet adını Mahmud Kaşğari «Divan»ında vermişdir.

Tir – *Merkuri*. Günəş sisteminin Günəşə yaxın planeti, böyük planetlərin ən kiçiyi. Göy üzündə bəzən axan kimi görünən od parçası, meteor, məcazi mənada ‘igid’, ‘zirək’: *Can gözüün, Mərrix qəmzən seyfi çün anbar olur*; // **Tiri-Zöhrə**, *Mahi-Mehri asimanın, neyləyim* [5. S. 35].

Tir planet adı Orxon-Yenisey abidələrində də işlənmişdir [21. S. 378].

Ülkər – Günəş ətrafında daim dövr edən, ondan işıq və istilik alan səpələnmiş Qalaktik ulduz topası. Buğa bürcündəndir. Ən parlaq ulduzu *Absionadır*, adı gözlə görünür: **Ülkər** *kimi yolda qaldı çeşmim*; // *Görsət yüzün; ey nigari-məhrü* [11. S. 242].

«*Ülkər* kosmonimi demək olar ki, bütün qədim və müasir türk dillərində əsasən iki variantda çıxış edir. *Ülkər* və *Ürker*» [24. S. 50]. Bu sözün mənası haqqında türkoloqların maraqlı fikirləri vardır. Bu ulduz payız mövzusunda Günəşin yanında olduğu zaman hava soyumağa, baharda Günəşin qarşısına çıxdıqda hava qızmağa başlayır. Ona görə də buna *Ülker*, yəni *bölən* deyirlər (F. Nemət). *Ülker* onomastik vahidinin əsl mənası ‘pusqu’ deməkdir (Sir Cerard Clauson). Fin alimi Uno Harva Altay xalqlarının dini və mifoloji görüşləri haqqında yazdığı əsərdə göstərir ki, bu xalqların əfsanələrinə görə, səmada *Ülker* ulduz topasının yerində bir deşik var və ələk kimi bir şey vardır. Soyuq hava və soyuq külək də bu deşikdən gəlir, *Ülker* kosmoniminin mənası da bununla izah edilməlidir [24. S. 50].

Ülkər onomastik vahidinin sinonim variantları daha işləkdir.

Sürəyya – *Yeddi Qardaş*, *Ülkər*. «Qutadğu bilig»də *Yitikən (Yeddi Qardaşlar)* və *Ülkər* planetinin adına rast gəlirik: *Pərtövi-hüsnin ziyasından sürəyyadır xəcil*; // *Surətin təbindən ol xurşidi-taban münfəil* [9. S. 221]. Burada şair gözəlin hüsnün ziyasından, işığından, nurundan ən parlaq ulduz olan *Ülkərin* – *Sürəyyanın*, işıqsaçan, parlaq Günəşin belə xəlil, mütəssir olduğunu obrazlı – mübaliğə ilə poetik cildə vermişdir. Yəne «*Dəhnamə*» poemasında Xətai məşuqənin gəlişinin qədəmini təsvir edərkən göy cismlərinin adına müraciət edir: *Göglər qədəmində rəqsə düşdü*; // *Səyyarə şüayi nəqşə düşdü* [11. S. 344]. Gözəlin qədəmindən göylər oyuna düşdü, Səyyarənin işığı, parlaqlığı isə nöqsanlı, eybli görsəndi. Şairin mübaliğəsi çox qüvvətli, bəlkə də şişirdilmiş kimi görünsə də, təsvir bədii, obrazlı və gözəlin qədəmi parlaq göy cismlərindən daha üstün, daha parlaq kimi təsvir olunur.

Pərvin – *Ülkər (Yeddi Qardaş)*: *Mənim Pərvin tək çeşmim gecələr uyxusuz qaldı*; // *Səadət asimanında yüzün bədri-düca gördüm* [9. S. 224]; *Yaşıl çəmən üstə jalə çin-çin*; // *Əxzər fələk üstə rəski-Pərvin* [8. S. 230].

Zöhrə – *Venera*. Günəş sisteminə daxil olan yeddi ulduzdan biri, Günəş sisteminin Günəşə yaxınlığına görə ikinci planeti, Aydan sonra Yerə ən yaxın, Günəş və Aydan sonra ən parlaq göy cismi (*Dan ulduzu, Karvanqıran*). Klassik şərq, o cümlədən Azərbaycan mifologiyasında gözəllik rəmzi, eşq ilahəsi. Bu ulduz Orxon-Yenisey abidələrində *nağid* [21. S. 370], «Qutadğu bilig»də *Sevit* [25. S. 171], Mahmud Kaşğari «Divan»ında *Təmürkazuk* [26. S. 141], uyğur abidələrində *Altun yulduz* [24. S. 49] adları ilə verilmişdir.

Klassik Azərbaycan ədəbi dilində bu planetlərin adları ərəb, fars dillərindən alınma terminlərdir. Həbibidə, Xətəidə *Zöhrə* planetinin adı fikri daha qüvvətli ifadə etmək üçün digər planet adları ilə eyni beytdə, misrada çəkilir: *Yüzünə Zöhrə, Müştəri; // Mehr ilə Mah ögünməsin* [5. S. 20]; *Can gözüün, Mərrix qəmzən seyfî çün ənbər olur; // Tiri-Zöhrə, Mahi-Mehri-asimanın, neyləyim* [5. S. 35]; *Hər müştəri boldu ana Zöhrə; // Rəqs etdi bu bəzmə çərxi-möhrə* [11. S. 344].

Xətəi *Zöhrə* planet adının *Nahid* sinonimindən istifadə etmişdir: *Bir zərrə yüzi qatında xurşid; // Bir ləmə cəmal qatında Nahid* [9. S. 78].

Şairlər *bürə* (göydə Günəş dairəsinin bölünmüş olduğu on iki qismin biri), *kövkəb* (göy cismlərinin hər biri, ulduz) sözlərindən də poetik məqsədlərlə istifadə etmişlər: *Ənasir, şeş cəhatü həft kövkəb; // Bu doqquz çərxi-dəvvarım xərabat* [5. S. 16]; *Nə kövkəbdür bu, ya rəbb kim, günəşdən nuri rövşəndir* [5. S. 40].

Bürə, kövkəb təyini söz birləşmələrində üslubi yüklə daha çox işlənmiş, şeirləri tərəvətləndirmişdir: *Cəm bülbülü kim, ovci fərah bürcündən; // Könlüm qəfəsini aşyan qıldı yenə* [6. S. 154]; *Ey qulağından asılmışdır hidayət kövkəbi; // Aşına cəmin səbəbsiz dağıdıb zülfin şəbi* [6. S. 143]; *Sadəət bürcünün dilxahi oldur* [9. S. 115].

İzafət tərkiblərində də bu adlar işlənmişdir: *Ey afitabi-dövlət, vey kövkəbi-hidayət; // Ey mətləyi-təcalla, vey nuri-bibidayət* [5. S. 47]; *Hicrin şəbində məqsud yolunu yad qıldım; // Bir güşədən görüngil, ey kövkəbi-hidayət* [5. S. 48]; *Hər kim ki, bizi anarsa bolsun; // Dər bürcü-sadəət aşiyani* [11. S. 357]; *Məclisi-üşşaqi pürnur etsə ol hər şəb nola; // Kim, məlayik şəmi gögdə kövkəbi-rəşşandurur* [9. S. 141]; *Hüsnü-bürcündə sənün tək görmədim bir mahi-nov; // Necə gəzdüm zərrə tək xurşidi-ələmkərd ilən* [6. S. 83].

Onomastik vahidlər bədii dildə poetik və estetik rollara malikdir. Tədqiqat prosesində qədim və orta əsr abidələrindən gətirdiyimiz nümunələr göstərdi ki, bu vahidlərin dildə işlənməsinin qədim tarixi vardır. Konkret mərhələdə şairlərin əsərlərində toponimlərin, kosmonimlərin məcaziliyə – obrazlılığa yönəldilməsi, poetik ifadə vasitəsi kimi, bir tərəfdən, dilin ruhu, tə-

biəti, daxili imkanları, sözlərdəki mənə rənginliyi, dilin tarixi, siyasi-ictimai inkişaf mərhələlərində qazandığı ənənə, digər tərəfdən, klassik şairlərimizin biliyi, zəkası, dünya görüşü, bədii təfəkkürü və yüksək sənətkarlıqları ilə bağlıdır.

«Klassik poeziya qiymətli astronomik-kosmoloji informasiyalar daşması baxımından da çox qiymətli, həm də maraqlı məxəzdir. Bu əsərlərin məxəzlərin müəlliflərinin istedadının çoxcəhətliliyi, idrakının dərinliyi insanda heyranət və heyranlıq doğurur. Klassik poeziyamızın görkəmli nümayəndələri olan müdrik insanlar təbiətlə kosmos, insanla kosmos arasındakı ierarxik nizamı görürdülər» [27. S. 205].

Beləliklə, bədii ədəbiyyatdan, xüsusilə klassiklərdən onomastik vahidlərin toplanması, tədqiq edilməsi, xalqın yaddaşında əsrlərdən bəri həkk olmuş, müasir dilimiz üçün bəlkə də unudulmuş, lakin dilimizin tarixi, xalqımızın mədəniyyəti, etnoqrafiyası üçün çox qiymətli olan faktları üzə çıxarmaq, öz tarixi ilə bağlamaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki onomastik vahidlər, xüsusilə toponimlər, antroponimlər, etnonimlər xalqı soy kökü, qədim tarixi ilə bağlayan ən möhtəbər mənbələrdəndir.

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti. XV–XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş onomastik vahidlər (toponim, kosmonimlər) ilk dəfə tarixi, üslubi-poetik istiqamətdə təsnif və təhlil edilmiş, bədii mətndə mənaları, vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Bu vahidlərin dilçilik baxımından tədqiq edilməsinin xalqın, dilin tarixinin, tarixi və poetik onomastika məsələlərinin işlənməsi üçün nəzəri əhəmiyyəti vardır. Hazırda dilçiliyin xüsusi şöbəsini təşkil edən onomastika üzrə dərslərlərin, proqramların hazırlanmasında bu mövzu ilə bağlı magistr işlərinin yazılmasında təcrübə əhəmiyyəti vardır.

Q E Y D L Ə R

¹ *Rüstəmov İ. M.* Abdullayevanın «Klassik poeziya: ezoterik xəzinə» kitabına yazdığı «Ön söz». Bakı, 2009.

² Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 1988. C. 2.

³ Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.

⁴ *Qurbanov A. M.* Ümumi dilçilik. Bakı, 2004. C. 2.

⁵ *Həbibli. Şeirlər.* Bakı, 1980.

⁶ *Kişvəri. Əsərləri.* Bakı, 1984.

- ⁷ *Mir Cəlal*. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 1958.
- ⁸ *Xətai Şah İsmayıl*. Keçmə namərd körpüsündən: Əsərləri. Bakı, 1988.
- ⁹ *Yenə onun*. Əsərləri. Bakı, 1975. C. 1.
- ¹⁰ *Həqiqi Cahanşah*. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1986.
- ¹¹ *Xətai Şah İsmayıl*. Əsərləri. Bakı, 1973. C. 2.
- ¹² *Əliyeva R. Z.* Folklorda onomastika məsələləri. Bakı, 2010.
- ¹³ *Zeynalova A. Ə.* Nəsiminin dilində onomastik vahidlər: Nam. dis. avtoref. Naxçıvan, 2005.
- ¹⁴ Onomastika: Elmi-onomastik j. Bakı, 2007.
- ¹⁵ *Qurbanov A. M.* Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003. C. 1.
- ¹⁶ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, 1983. C. 3.
- ¹⁷ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1967.
- ¹⁸ *Xətai Şah İsmayıl*. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1964.
- ¹⁹ *Cəfərsöylü İlhami*. Türk dillərində teonim və etnonimlər. Bakı, 2010.
- ²⁰ *Nəsimi İmadəddin*. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973.
- ²¹ *Rəcəbov Ə., Məmmədov Y.* Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1999.
- ²² Planetlər haqqında məlumatlar «Azərbaycan sovet ensiklopediyası» [23] və «Ərəb və fars sözləri lüğəti»ndən [17] götürülmüşdür.
- ²³ Azərbaycan sovet ensiklopediyası. Bakı, 1981. C. 5; 1978. C. 2.
- ²⁴ *Quliyev Ə. A.* Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi: Dok. dis. avtoref. Bakı, 2003.
- ²⁵ *Ramiz Əskər*. Qutadğu bilig. Bakı, 2003.
- ²⁶ *Yenə onun*. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğət-it-türk» əsəri. Bakı, 2008.
- ²⁷ *Abdullayeva M. İ.* Klassik poeziya: ezoterik xəzinə. Bakı, 2009.

*РАХИЛЯ МАГЕРРАМОВА,
ШАХРИБАНЫ АЛЛАХВЕРДИЕВА*

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В КЛАССИЧЕСКОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XV – НАЧ. XVI В.

Р е з ю м е

Статья посвящена ономастическим единицам – топонимам и космонимам, употреблявшимся в классическом азербайджанском литературном языке XV – нач. XVI в. В первом разделе рассматриваются хоронимы – названия материков, стран, государств и

астиионимы – названия городов, во втором – космоиионимы – названия небесных тел (планет, звезд) вместе с их синонимами арабского и персидского происхождения.

На основе богатейшего фактического материала анализируются поэтические и стилистические особенности топонимов и космоиионимов, их функционирование в художественной литературе. В результате автор приходит к выводу, что ономастические единицы, обозначающие географические названия, употребляются в художественных текстах в основном в поэтических целях и служат более образному и эмоциональному выражению мысли.

Ключевые слова: *ономастика, топоним, хороним, астионим, космоиионим, планета, классический*

*RAKHILA MAHARRAMOVA,
SHAKHRIBANY ALLAHVERDIYEVA*

ONOMASTIC UNITS IN THE CLASSICAL AZERBAIJANIAN LITERARY LANGUAGE OF THE XV – AT THE BEGINNING XVI CENTURIES

S u m m a r y

The article deals with onomastic units – toponyms, cosmonyms – used in the classical Azerbaijanian literary language.

The article consists of two parts: 1 – toponyms; 2 – cosmonyms. In the first part are examined: a) horonyms – names of the continents, countries, states; b) astionyms – names of cities. In the second part are studied cosmonyms – names of celestial bodies (planets, stars) with their Arabic-Persian synonyms, poetical and stylistic peculiarities of toponyms and cosmonyms, their functions in fiction and poetry on the basis of the rich factual material.

The research makes it possible to come to the following conclusion: onomastic units that indicate geographical names are used in fiction and poetry with poetical purpose and serve figurative, expressive, emotional expression of ideas.

Key words: *onomastiks, toponym, khoronym, astionym, kosmonym, star, classik*

Ünvan: Az-1143. Bakı-143, Hüseyn Cavid pr., 31. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

E-mail: ilinguistics@lan.ab.az

<i>Çapa təqdim edən</i>	S. Süleymanova – «Türkologiya» jurnalı baş redaktorunun müavini
<i>Çapa tövsiyə edən</i>	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi şurası (21.I.2011, protokol № 2)
<i>Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi</i>	5.I.2011
<i>Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi</i>	21.II.2011
<i>Çapa göndərilmə tarixi</i>	25.II.2011

МУРАДГЕЛДИ СОЕГОВ

**ТУРКМЕНСКИЙ ЯЗЫК В БИОБИБЛИОГРАФИЯХ ЕГО
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ: АКАДЕМИКИ И ЧЛЕНЫ-
КОРРЕСПОНДЕНТЫ АН ТУРКМЕНИСТАНА**

(Статья вторая)

Зелиха Бакиевна Мухамедова

Среди видных туркменских ученых, избранных в июне 1951 г. первыми академиками и членами-корреспондентами вновь созданной Академии наук Туркменской ССР, была единственная женщина - кандидат филологических наук Зелиха Бакиевна Мухамедова, которая, успешно окончив очную аспирантуру, в 1948 г. защитила в Институте языка и мышления им. акад. Н. Я. Марра АН СССР кандидатскую диссертацию на тему «Язык астрабатской рукописи дивана Махтумкули». Когда её избрали членом-корреспондентом АН Туркменской ССР, ей было всего 28 лет.

Родилась З. Б. Мухамедова 9 января 1922 г. в семье служащего. Её отец Баки Тач Мухамедов занимал ответственную должность в штабе 1-й бригады и. т. ж. ортада. Он был постоянным представителем Туркменской ССР в Москве при союзном правительстве. В том же году его необоснованно репрессировали как врага народа. Полностью реабилитировали после XX съезда партии в конце 50-х гг.

Окончив в 1938 г. Ашхабадскую городскую среднюю школу экстерном, З. Б. Мухамедова поступила в Ашхабадский государственный педагогический институт по специальности «Русский язык и литература». Оставшаяся круглой сиротой после гибели отца и скоропостижной смерти матери студентку 2-го курса

З. Б. Мухамедову перевели для продолжения учёбы в Кабардино-Баткарский университет (г. Нальчик). Получив высшее образование, она в 1941 г. возвратилась в Ашхабад и начала работать в пединституте лаборантом. В 1942 г. поступила на 3-й курс исторического факультета Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова (некоторые факультеты МГУ во время войны временно находились в эвакуации в Ашхабаде), по окончании которого прошла годовой курс подготовки и в 1945 г. поступила в аспирантуру при Институте языка и мышления им. акад. Н. Я. Марра АН СССР. Некоторое время работала в Институте языка и письменности национальностей АПН РСФСР.

Вернувшись в 1949 г. в Ашхабад, З. Б. Мухамедова трудилась в научных учреждениях - сначала в Институте истории, языка и литературы ТФАН СССР, а с 1951 г. и до конца своей жизни (май 1984) - в Институте языка и литературы им. Махтумкули Академии наук Туркменской ССР научным сотрудником, а затем заведующей отделом.

Докторская диссертация З. Б. Мухамедовой на тему «Исследования по истории туркменского языка XI-XIV веков: (по данным арабоязычных филологических сочинений)», защищенная ею в 1969 г. в Институте языкознания АН СССР, и одноименная монография, изданная в 1973 г. в Ашхабаде, были новым шагом в деле изучения истории туркменского языка.

Большое значение для разработки и решения актуальных вопросов истории туркменского языка имеют также её статьи и сообщения, в разные годы опубликованные на страницах научной периодики. Их можно классифицировать по следующим направлениям: 1) общие вопросы истории языка: «К вопросу об отражении языковых особенностей тюркских языков в сочинениях арабоязычных филологов XI-XIV веков» (1964), «К истории формирования туркменского языка» (1967), «Об изучении некоторых арабоязычных филологических сочинений XI-XIV веков» (1967), «К вопросу о том, какие языки бытовали на территории Туркмении» (1978), «Уйгурская и арабская письменные традиции, отражение их в памятниках туркменского языка» (1979); 2) вопросы изучения отдельных письменных памятников: «Тюркские глоссы в автографе Довлет-Мамеда Азади» (1976), «Читая "Ровнак ул-Ислам"» (1977); 3) вопросы исторической фонетики: «Долгое *a* в туркменском языке по данным арабоязычных филологических сочинений XI-XIV веков» (1967), «Особенности

числительных в детской считалке, произносимой при игре хекгал» (1970), «Анлаутные согласные Ъ-, у- А- с- в диалектах туркменского языка» (1976); 4) вопросы исторической грамматики: «Парные словосочетания туркменского языка с неясным компонентом» (1971), «Об одном из типов сложноподчинённого бессоюзного предложения в произведениях туркменских поэтов ХУШ-ХГХ веков» (1971), «Опыт исследования числительных в историческом плане» (1973) и др.

Сравнительный анализ работ З. Б. Мухамедовой позволяет констатировать, что она является в первую очередь специалистом в области исторической лексики. Наряду с докторской диссертацией данную область характеризуют такие её статьи, как «О терминах туркменского ковроделия» (1965), «Датированные туркменские глоссы по данным Абу-Насра Фарахи» (1969), «Огузо-туркменские этнонимы» (1971), «О некоторых гидронимах Западной Туркмении» (1971), «Об особенностях некоторых туркменских названий растений» (1971), и др. Наибольший интерес у специалистов вызывают статьи, анализирующие этимологию слов типа *Боюнтурук* и *Боюнса*, а также послелогов *учин*, *сары* и *озал*.

Одно из направлений научной деятельности З. Б. Мухамедовой - теория и практика перевода художественных произведений с русского языка на туркменский и наоборот. Ценные наблюдения содержат её статьи, посвященные переводам произведений А. С. Пушкина, Н. В. Гоголя, Н. А. Некрасова, И. А. Крылова, А. П. Чехова, а также Махтумкули, Кемине, Молланепеса, Зелили и ряда других представителей русской и туркменской литературы.

За большие заслуги в развитии науки в 1972 г. З. Б. Мухамедовой было присвоено почётное звание заслуженного деятеля науки Туркменской ССР, а в 1978 г. она была избрана членом-корреспондентом Турецкого лингвистического общества.

Воспитанная на лучших традициях русской и советской тюркологии, З. Б. Мухамедова, как и проф. М. Н. Хыдыров, занималась историей языка. Между этими двумя крупными учёными порой возникала нежелательная конкуренция, но она в целом не тормозила, а, скорее, способствовала развитию данного направления в туркменском языкознании.

Манган Ягшиевич Хамзаев

Десятилетний период, охватывающий вторую половину 50-х и первую половину 60-х гг. прошлого столетия, считается «хамзаевским периодом» в истории развития туркменского

языкознания, в частности его лексикографии. Именно в это время сначала в Институте языка и литературы АН Туркменской ССР, а затем в образованном на его базе Институте языкознания АН Туркменской ССР при непосредственном участии директора этих институтов М. Я. Хамзаева были составлены и частично изданы большие русско-туркменский и туркменско-русский словари, толковый и орфографический словари туркменского языка, двуязычные и одноязычные терминологические словари. Их до сих пор называют «хамзаевскими словарями». Правда, часть этих словарей, а также фундаментальная «Грамматика туркменского языка: (Фонетика и морфология)», которая по настоянию М. Я. Хамзаева выполнена на русском языке, были изданы уже после его смерти - в 1965 г. Умер учёный на пятидесятом году жизни. За заслуги в создании ценных лексикографических трудов в числе других туркменских лексикографов М. Я. Хамзаев (посмертно) в 1970 г. был удостоен Государственной премии Туркменской ССР в области науки и техники.

Машан Ягшиевич Хамзаев родился в 1915 г. в с. Чат Этрекского этрапа (в прошлом Кызыл-Атрекский район, в настоящем - Балканский велаят) в семье скотовода. Рано осиротев, он вынужден был работать и нести на своих хрупких детских плечах всю тяжесть труда скотовода отгонного животноводства. Трудности не сломили подростка, они лишь закалили его волю и сформировали характер.

Тяга к знаниям привела Машана в Этрекский интернат, который находился в районном центре. Окончив семилетнюю школу, он поступил в Ашхабадское педучилище, а затем на подготовительное отделение Туркменского государственного педагогического института (г. Ашхабад). Получив высшее педагогическое образование в 1934 г., М. Хамзаев до 1941 г. работал преподавателем в средних специальных и высших учебных заведениях Дашогуза, Ташкента и Ашхабада. Участвовал в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Вернувшись с фронта в 1946 г., продолжил свою преподавательскую деятельность в Ашхабадском госпединституте - сначала работал старшим преподавателем, а затем доцентом кафедры туркменского языка и общего языкознания. В 1948 г. защитил кандидатскую диссертацию на тему «Локальные падежи в туркменском языке».

Будучи старшим научным сотрудником Института истории, языка и литературы ТФАН СССР, М. Я. Хамзаев в 1949-1951 гг. прошёл одновременно курс докторантуры при Институте

языкознания АН СССР и в качестве доцента преподавал туркменский язык в МГУ им. М. В. Ломоносова.

С 1952 г. начинается активная научно-исследовательская и организаторская деятельность М. Я. Хамзаева в системе Академии наук Туркменской ССР. Сначала он был заведующим сектором Института языка и литературы им. Махтумкули, а затем - с 1953 г. и до последних дней жизни - директором этого же института. 5 июня 1959 г. М. Я. Хамзаева избрали членом-корреспондентом АН Туркменской ССР. в 1956-1962 гг. он опубликовал несколько статей, посвященных -ложным предложениям в туркменском языке. По существу, это были главы и разделы его докторской диссертации, защитить которую он из- за смерти так и не успел. Остались нереализованными и многие другие замыслы учёного.

Книга «Вопросы морфологии и синтаксиса туркменского языка» М. Я. Хамзаева, подготовленная и изданная его учениками в 1969 г., включает в себя основные работы учёного и до настоящего времени не потеряла своего научного значения.

Хыдыр Дерьяев

Народный писатель Туркменистана, лауреат Государственной премии им. Махтумкули Хыдыр Дерьяев (1905-1988) 10 апреля 1969 г. был избран членом-корреспондентом Академии наук Туркменской ССР как один из крупных мастеров художественного слова, хотя прославился он ещё в 30-х гг. XX в. как учёный-языковед и преподаватель вуза.

Уроженец с. Эгригузер сегодняшнего Марыйского этрала, Хыдыр Дерьяев в 1920-1929 гг. обучался в тогтамышском интернате (г. Мары), Туркменском институте просвещения (инпрос), Казахском государственном педагогическом институте (г. Ташкент) и работал учителем Туркменского инпроса в г. Ташкенте. В 1929 г. он поступил на 2-й курс факультета востоковедения Среднеазиатского государственного университета. Когда Х. Дерьяев обучался на последнем курсе, многих профессоров и преподавателей востфака САГУ необоснованно репрессировали, сам факультет упразднили, а студентов перевели на педагогический факультет. В 1931 г., получив высшее университетское образование, Х. Дерьяев переехал в столицу родного Туркменистана, где начал работать преподавателем в Ашхабадском государственном педагогическом институте - одном из первых высших учебных заведений республики. В 1933 г. его утвердили в учёном звании доцента. Одновременно он вёл научные ис-

следования по туркменскому языку и работал в Туркменском государственном НИИ, который был создан после упразднения Института туркменской культуры (Туркменкульт) в 1932 г.

Массовые репрессии, охватившие страну в 30-х гг., не минули и Х. Дерьяева. Вначале «безобидной» публичной критике подверглись его научные труды. Так, в конце 1932 г. учёный выступил на страницах журнала «КоттишзЙег таҗагу!у» («Коммунистическое просвещение») со статьёй «Старый туркменский литературный язык», в которой на свой вопрос (Существовал ли до революции туркменский литературный язык?) дал положительный ответ. В условиях того времени, когда отрицалось наличие до октября 1917 г. туркменского литературного языка, это было смелое утверждение, хотя статья в целом и была написана в духе «нового учения о языке» акад. Н. Я. Марра. Сразу же со страниц газеты «Туркменская искра» от 30 мая 1933 г., выходящей на русском языке, и «Ҷигалаг Тйгкшешз^апу» («Советский Туркменистан») от 1 июня на автора статьи обрушился шквал критики. В пединституте, где работал Х. Дерьяев, неоднократно устраивали обсуждения его статьи с целью определения «степени её вредности». Результаты обсуждений были таковы: статья «Старый туркменский литературный язык» Х. Дерьяева является своеобразной программой национализма, а сам автор - ярый националист. Х. Дерьяеву пришлось признать свои «крупные ошибки», допущенные при написании данной статьи, и публично отказаться от неё. Но это не спасло учёного от дальнейших преследований. Несмотря на это, Х. Дерьяев продолжал целенаправленно и плодотворно трудиться в области туркменского языкознания.

Особенно значительны заслуги Х. Дерьяева в создании учебников. Он в соавторстве с видным туркменским лингвистом Х. Байлиевым (1905-1946) в 1932 г. выпустил «Учебное пособие по туркменскому языку для европейцев», а в 1933 г. вышел учебник «Родная речь: Грамматика для IV учебного года», составленный этими же авторами. Х. Дерьяев - автор первого школьного учебника по туркменскому синтаксису, изданного в 1934 г. Его переработанное и дополненное издание увидело свет в 1935 г. На Первом лингвистическом съезде Туркменистана (май 1936 г.) Х. Дерьяев выступил с докладом «Основные вопросы синтаксиса и пунктуации туркменского языка», тезисы которого были опубликованы отдельными изданиями на туркменском и русском

языках. В 1936 г. было издано литературное произведение Х. Дерьяева («От кровавых когтей») - первый туркменский реалистический роман XX в. За это и за другие «преступления», совершённые против советской власти, в 1938 г. решением одной из свирепствовавших в тот период незаконных карательных «троек» Х. Дерьяев без каких-либо на то оснований был приговорён к тюремному заключению сроком на 25 лет (тогда ему был всего 31 год). Лучшие годы своей жизни он провёл в лагерях архипелага ГУЛАГ. В 1956 г. его полностью реабилитировали.

Вернувшись в Ашхабад, Х. Дерьяев начал работать научным сотрудником в Институте языка и литературы им. Махтумкули АН Туркменской ССР. Приступив к разработкам в области туркменской лингвистики после вынужденного перерыва, который продолжался почти двадцать лет, он обратился к теме «Особенности туркменского литературного языка ХУІІІ-ХІХ вв.». По результатам проведённого анализа выступил с докладом на проходившей в Ашхабаде в 1961 г. Всесоюзной научной конференции, посвящённой методам исследования истории тюркских языков. Его статья «Причастия определённого будущего времени и неопределённого будущего времени в туркменском языке» была помещена в четвёртом выпуске «Трудов Института языкознания АН Туркменской ССР» за 1962 г. Но дальнейшая судьба Х. Дерьяева была связана не с наукой, а с художественно-литературным творчеством.

Роман-эпопея «Судьба» в четырёх книгах и другие художественные произведения Хыдыра Дерьяева, написанные в разных литературных жанрах, принесли автору славу талантливого писателя. Тем не менее становление творческой личности Х. Дерьяева, особенно в начальный период деятельности, связано непосредственно с его работами по туркменскому языкознанию.

Сапар Куренов

Возглавляя в течение многих лет фонетическую лабораторию Института языка и литературы им. Махтумкули АН Туркменской ССР и одновременно являясь бессменным учёным секретарём специализированного совета по защите докторских диссертаций на соискание учёной степени доктора филологических наук, который функционировал в данном институте, член-корреспондент АН Туркменистана, доктор филологических наук, профессор Сапар Куренов (1932-1996) снискал уважение среди коллег и пользовался огромным авторитетом учёного как крупный фонетист-экспериментатор и талантливый организатор науки.

Уроженец с. Гуйлар Берекетского этрапа (в прошлом Казанджик-ский район), Сапар Куренов, окончив в 1945 г. семилетнюю школу, поступил в Красноводское педагогическое училище (сейчас г. Туркмен-баши). В 1949-1951 гг. работал учителем начальных классов в сельской школе. В 1956 г. с отличием закончил Туркменский государственный университет по специальности «Туркменский язык и литература» и в том же году по рекомендации государственной комиссии поступил в аспирантуру очного обучения при Отделении общественных наук АН Туркменской ССР. Работая над кандидатской диссертацией под научным руководством проф. Н. А. Баскакова, изучил говор туркмен Ставрополя (Северный Кавказ). Диссертацию успешно защитил в 1960 г. В дополнение к уже опубликованным статьям и сообщениям по теме в 1962 г. издал книгу под названием «Туркмены Ставрополя и их культурное наследие». Турецкий перевод данной работы увидел свет в 1993 г. в Анкаре.

Более 35 лет, с 1960 г. до конца жизни (март 1996 г.). Сапар Куренов работал заведующим лабораторией Института языка и литературы им. Махтумкули АН Туркменистана. За эти годы особенно ярко проявились его научные способности и организаторский талант руководителя. По результатам всесторонних лабораторных анализов туркменского речевого материала, которые проводились не только в Ашхабаде, но и в соответствующих лабораториях Москвы и Ленинграда, он наряду с многочисленными статьями и сообщениями издал на туркменском языке отдельными книгами следующие экспериментально-фонетические исследования: «Долгие и краткие гласные туркменского языка» (1971), «Спектральная характеристика долгих и кратких гласных туркменского языка» (1974), «Интонация простых повествовательных и вопросительных предложений туркменского языка» (1977 - в соавторстве), «Интонация ответных и побудительных фраз в туркменском языке» (1981- в соавторстве), «Акустическая характеристика широких гласных туркменского языка» (1989). Его докторская диссертация (1990) посвящена экспериментально-фонетическому изучению долгих и кратких гласных туркменского языка. Сапару Куренову в 1991 г. присвоено учёное звание профессора, а 16 октября 1993 г. он был утверждён членом- корреспондентом Академии наук Туркменистана. Будучи учёным-языковедом широкого профиля, проф. С. Куренов никогда не замыкался в кругу узких теоретических —

«академических» вопросов, а активно участвовал в языковой жизни общества, занимался составлением учебников по туркменскому языку для начальных классов средних школ. Созданные им в начале 60-х гг. прошлого века в соавторстве с М. Я. Хамзасвым и другими учёными-языковедами учебники для I, II, III и IV классов в последующем неоднократно переиздавались, а некоторые из них до настоящего времени используются в школах как стабильные учебные пособия.

Учёный тесно контактировал с вузами республики, осуществлял научное руководство дипломными работами студентов, читал спецкурсы по экспериментальной фонетике. Многократно являлся председателем ГЭК при сдаче государственных экзаменов и защите дипломных работ студентами- выпускниками факультета туркменской филологии.

Солтанша Атаниязов

В августе - сентябре 2004 г. научная общественность Туркменистана широко отметила 70-летие со дня рождения заслуженного деятеля науки Туркменистана, члена-корреспондента Академии наук (с 16 октября 1993 г.), лауреата Государственной премии республики в области науки и техники, члена-корреспондента Турецкого лингвистического общества, доктора филологических наук, профессора Солтанши Атаниязова, работы которого по туркменской топонимии, этнонимии и антропонимике пользуются большой популярностью не только в стране, но и далеко за её пределами. Неутомимый труженик, никогда не занимавший руководящих постов, он упорным трудом достиг больших высот в науке.

Проф. С. Атаниязов не являлся кабинетным учёным, часто бывал в командировках и экспедициях в отдалённых уголках республики, всегда тесно общался с народом. Наверное, поэтому его научные труды не страдали излишним академизмом.

Уроженец Ходжамбазского этрапа Лебапского велаята (год рождения 1934), Солтанша Атаниязов, окончив педучилище (1952) и пединститут (1956), работал учителем в своём родном селе. Уже имея солидный педагогический стаж, в конце 1962 г. поступил в очную аспирантуру при Институте языка и литературы им. Махтумкули АН Туркменской ССР. Защитив в 1966 г. кандидатскую диссертацию по топонимике Юго-Восточного Туркменистана, он проработал в данном институте около 40 лет - до конца своей жизни (декабрь 2004 г.). Сначала был младшим, затем старшим, ведущим и главным научным сотрудником.

Некоторое время заведовал сектором терминологии. В 1990 г. защитил докторскую диссертацию на тему «Этнонимы в туркменском языке».

Побывав в языковедческих командировках и экспедициях почти во всех селах и этрапах Туркменистана и во многих зарубежных странах, где проживают туркмены, С. Атаниязов из уст старожил, бахши-озанов, сказителей-импровизаторов и других лиц в течение многих лет собрал богатый материал по топонимии, этнонимии, антропонимике туркменского языка. Другим немаловажным источником для пополнения большой картотеки учёного послужили изданные работы исследователей-туркменоведов. Собранный языковой материал был обобщён на должном научном уровне в монографиях и многочисленных статьях учёного-лексиколога

В разные годы на туркменском и русском языках были изданы следующие книги и брошюры С. Атаниязова: «Топонимический словарь Туркменистана» (1970), «Язык земли» (1971), «Как тебя зовут?» (1978), «Толковый словарь географических названий Туркменистана» (1980), «Топонимия Туркменистана» (1981), «Путешествие в мир слов» (1984), «Словарь туркменских этнонимов» (1988), «Эдебнаме» (1992), «Толковый словарь личных имён» (1992), «Шеджере - родословное древо туркмен» (1994), «Этнонимы в туркменском языке» (1994). Он также написал и опубликовал несколько книг в соавторстве с другими учёными. В начале 2000-х гг. С. Атаниязов выпустил отдельной книгой свои воспоминания под названием «Тропинки ведут к большой дороге». Последним прижизненным трудом учёного был опубликованный в 2004 г. однотомный «Этимологический словарь туркменского языка» - первый опыт подобного рода в лингвистической науке Туркменистана.

Благодаря своим оригинальным работам С. Атаниязов стал первооткрывателем в отдельных направлениях туркменского языкознания, и в первую очередь - в ономастике. Ведь не случайно акад. П. Азимов свою статью о С. Атаниязове назвал так: «Пионер ономастических исследований в Туркменистане».

Проф. Солтанша Атаниязов всегда думал о будущем науки, о достойной замене в ней кадров, искал среди студенчества талантливую молодежь. Именно по его рекомендации автора этих строк - студента последнего курса факультета туркменской филологии Туркменского государственного университета 14 марта 1973 г., ещё до завершения учёбы, зачислили на работу лаборантом

в Институт языка и литературы им. Мах-тумкули АН Туркменской ССР. Это решение учёного оказалось судьбоносным.

E-mail: msoyegov@gmail.com

<i>Çapa təqdim edən</i>	A. Axundov - «Türkologiya» jurnalının baş redaktoru
<i>Çapa tövsiyə edən</i>	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi şurası (21.1.2011, protokol № 2)
<i>Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi</i>	23. IX.2010
<i>Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi</i>	-
<i>Çapa göndərilmə tarixi</i>	25.11.2011

TÜRKOLOGİYA

№ 2

2011

FLORA NAMAZOVA

DRAM ƏSƏRİNİN DİLİNDƏ TƏKRARLAR

(İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası əsasında)

X ü l a s ə. Təkrar bədii dildə mühüm üslubi mahiyyət kəsb edir. Xüsusən də sintaktik-konstruktiv təkrarlar bədii əsərlərdə yazıçının istək və arzularını ifadə edir. Dram əsərinin dilində təkrarlar obraz və personajın nitq qabiliyyətini də üzə çıxarır. Məqalədə dram əsərinin dilində müxtəlif cür təkrarların yaratdığı formal əlamətlər və semantik-üslubi situasiyalar İlyas Əfəndiyevin dramlarına istinadən öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *təkrarlar, sintaktik təkrarlar, təkrar-aktualizator, üslubi təkrarlar, dram dialogları*

Dilin qanunauyğunluğunda təkrarlar da labüd elementlərdən sayılır. Ona görə də tədqiqatçılar təkrar hadisəsinin dildə gerçək olaraq mövcudluğunu təsdiqləyirlər [1. S. 68].

Təkrar konstruksiyaların çoxsaylı tipləri Azərbaycan xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilində personajların nitqinin özəyini təşkil edir, müxtəlif vasitələrlə yaranan həmin təkrarlar rəngarəng qrammatik və modal münasibətləri formalaşdırır.

Azərbaycan dilində çoxsaylı təkrar konstruksiya tipləri dilin səs sistemindən tutmuş mətn sisteminə qədər inkişaf etmişdir. Bu fakt göstərir ki, dilimizin danışıq sintaksisi sərbəstdir, yəni şifahi və yazılı nitq prosesində bu amildən istifadə etmək mümkündür.

İ. Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində eyni səsin təkrarı daha çox qarşdakını susmağa, danışmamağa təhrikin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır, məs.: X u d u ş. *Şşş... Bəs neyləsin* [2. S. 265]; X u d u ş. *Ssss... dinmə, eşidərlər!* [2. S. 56].

Ümumiyyətlə, dialoq şəraitində eyni sözün bir neçə dəfə təkrarı təbiidir. Bu təbiilikdən yazıçı məharətlə bəhrələnmişdir: L ə t a f ə t. *Hamısı... hamısı iyrəncdir. Yox, yox, mən ondan utanıram* [2. S. 268, 275].

Dialoji nitqdə təkrarların bütün növlərindən deyil, sintaktik təkrarlardan bəhs etməyin əhəmiyyətini görürük. Belə təkrar zamanı iki eyni quruluşa malik ifadə (söz birləşməsi və cümlə) dialoq şəraitində təkrar edilir. Həmin təkrarlar sintaktik paralelizm və sintaktik-konstruktiv təkrarlar kimi də qeyd olunur.

İ. Əfəndiyev «daxili» təkrarlardan maksimum istifadə etmişdir. Dialoji nitq üçün ən çox xarakterik olduğundandır ki, bu cür təkrarlar dram əsərlərində geniş miqyasda istifadə olunur. Belə təkrarlar eyni sözün cümlə şəklində təzahürüdür, məs.: X a n m u r a d (acıqlı). *Qız qızıdır, zad nədir?* [2. S. 172]. Bu cür tərkiblərdə (yəni *aparacağıma aparacağam, quracağıma qırıblar*) abstraksiyanın zəifliyi – felin obyektə birləşməsinin qüvvətli olmaması nəticəsidir ki, bu təkrar həm də predikativ işləmə bilən digər sözlərdə də özünü göstərə bilir [1. S. 33].

Personajın nitqində *qız qızıdır* təkrarının işlənməsinin əsas səbəbi ondan əvvəlki replikada Nəcəfin – *Yoxsa rayondan qız-zad gəlib?* – sualını verməsi olmuşdur. Təkrar personajın *zad* ünsürünə etirazı kimi meydana çıxmışdır. Bu hal İ. Əfəndiyevin dramaturgiya dilində çoxdur, obrazın nitqinin kasıb olduğu bu ifadə ilə göstərilir, məs.: A l ı k i ş i. *Mən bu qıza lap məəttəl qalmışam. Elə bil yuxu-zad yatmur...* Ş ə f ə q. *Yuxu yuxudur, bəs zad nədir?* [2. S. 103]. Şəfəqin nitqindəki *yuxu yuxudur* təkrarı Xanmuradın dilindəki *qız qızıdır* təkrarı ilə eynidir. Bu formalar eyni üslubi-sintaktik funksiyanı yerinə yetirmişdir.

Şəxsiyyətə qiymət vermək məqamında daxili təkrara dramaturq çox üstünlük vermişdir, məs.: H ə s ə n z a d ə. *Belə də gözləmək olardı...* *Ana anadır* [2. S. 356].

M. Adilov bu tipli birləşmələri doğru olaraq bütövlükdə cümlə sayır, obyektiv faktlar haqqında bitmiş bir fikir bildirdiyi üçün. Müəllifin fikrincə, belə birləşmələr tam hökmləri ifadə edir. Bu kimi birləşmələrin heç bir komponenti atıla bilməz [1. S. 38].

Diqqəti cəlb edən daxili təkrarlardan biri də *tutma, tutdunmu, başlama, başladı* tipli təkrarların İ. Əfəndiyev dramaturgiya dilində intensiv işlənməsidir: S a d ı q o v. *Bir işi tutma, tutdunmu, qorxma!* [2. S. 272]; Ş a h s u v a r o v. *Mənim atam həmişə deyərdi ki, bir işi başlama, başladı, axıra çatdır* [2. S. 270]. Belə təkrar, göründüyü kimi, hər hansı bir işin (proses və hərəkət) mütləq yerinə yetirilməsi ilə bağlı meydana çıxmışdır.

Yazıçı *artıracağıma artırarıq, çatdırarıq çatar* qəbildən olan təkrarlardan istifadə etməklə götürülən öhdəliyin, görülən işin yerinə

yetirilməsi haqqında tam təsəvvür yaradır, məs.: U ğ u r. *Demək, bu il əkdüyümüz on iki min toxmaçar hesabına biz gələn il üçün barama planını iki dəfə artırma bilərik. B ə d ə l. Artırmağına artırma bilərik, ancaq bir bu qədər işlə onu becərməyə vaxtımız çatacaqmı? A l l k i ş i. Niyə çatmur, öz əlimizdə deyil! Çatdırarıq çatar...* [2. S. 206].

Danışiq dilində *heyvansan, heyvan* tipli təkrarlar da mövcuddur, bunlardan az, cüzi hadisə və predmetləri qiymətləndirmə, mənalandırma məqamında istifadə olunur. İ. Əfəndiyev də belə təkrarlardan həmsöhbətlərin nitqində istifadə etmişdir: Q u l u. *Eh, sən də söz danışdın. Alnıma yapışdırmayıb ki, bir sözdür kağıza yazıb tullayıblar ora. Nə töhmət? Nə protokol? Öküzün, öküz...* [2. S. 213]. *Öküzün, öküz* təkrarı Qulunun dilində çox maraqlı ikikomponentli təkrar yaratmış, əvvəlki təkrarda olan fikir genişləndirilmiş şəkil almışdır: Q u l u. *Amma dünyaya öküz gəldin, öküz də gedəcəksən. Axşamacan söz, qeybət: Niyə filankəs belə oldu, mən heylə...* Tfu [2. S. 214].

Yazıcının dram əsərlərinin dilində qeyri-müəyyən şəxslə cümlənin xəbəri (*deyirlər*) tez-tez təkrar olunur: B a l l ı. *Nə olar, deyirlər qoy desinlər* [2. S. 208]; N i y a z. *Aparılar qoy aparsınlar* [2. S. 34]; U ğ u r. *Onu öldürürlər qoy öldürsünlər!* [2. S. 45].

Adi danışiq dilindən gələn digər təkrara (*barışmır ki, barışmır, düzəlmir ki, düzəlmir* və s.) personajların nitqində təsadüf olunur: I o ğ l a n. *Ancaq qızın olunla ulduzu barışmır ki, barışmır...* [2. S. 353]; II o ğ l a n. *Onun ürəyi düzəlmir ki, düzəlmir...* [2. S. 342]. Təkrar olunan üzv frazeoloji birləşmənin bir hissəsidir (*ulduzu barışmır, ürəyi düzəlmir*).

İ. Əfəndiyevin dramaturgiya dilində sintaktik təkrarlar mühüm, vacib işlərin xəbər verilməsi ilə bağlı da ortaya çıxma bilər, məs.: Ş a h s u v a r o v. *Sabah axşam düz yeddinin yarısında təzə parkda olarsan. Sənə çox mühüm bir şey xəbər verəcəyəm. S a d ı q o v. Ola bilməz ki, indi deyəsən? Ş a h s u v a r o v. Sabah axşam düz yeddinin yarısında!* [2. S. 271]. Belə təkrarlar təkidli təkrarlardır; dəqiqlik burada gözlənilir. Təkidli təkrar Sadıqovun replikasında da özünü göstərir: S a d ı q o v. *Yoldaş Şahsuvarov, onu bilin ki, siz aktı yazmasanız da, mən bu işi lap bu saat hər yerə... hər yerə xəbər verəcəyəm!* [2. S. 279].

Qoşmaların təkrarı iki komponentdə görünür, cümləyə xüsusiləşmə çaları verir, məs.: H ə s ə n z a d ə. *Mənim deməyim başqa, sizin ürəyinizdən olmağı başqa* [2. S. 299]; H ə s ə n z a d ə. *Ancaq bilirsinizmi, heylə işləmək başqa, cəmiyyət içində başqa...* [2. S. 313].

Əmr şəklinə olan fəli xəbər xəbər şəklinin indiki zamanında təkrarlanır: N ə c ə f (pəncərədən baxır). *Mən getdim. Sədr gəlir. Oxu, yaxşı oxuyursan* [2. S. 214].

2-ci şəxsin təkində felin xəbər şəkli təkrar olunur: N a r g i l ə. *Bir gün mahnı oxumağınızı tələb elədim... Sən oxudun... Oxudun... Birdən susdun...* [2. S. 349].

Əmr konstruksiyaları da 2-ci şəxsin cəmində təkrar edilir, belə təkrar təlaş, həyəcan yaradır: M e h r i c a n. *Ora baxın, ora baxın! Özünü atmaq istəyir!* [2. S. 288].

Təkrar olunan konstruksiyanın biri personajların nitqində substantivləşir: R e y h a n. *Gələcəyi kim bilir?! İldırım Ağayev. «Kim bilir»i əkiblər, bitməyib* [2. S. 243].

Dramların dilində *özümüz özümüzü, bir birimizi, hərəmiş hərəmiş* tipli əvəzliliklərdən ibarət olan daxili təkrarlar da geniş yayılmışdır: S a d ı q o v. *Biz gərək özümüz özümüzü yox, bir-birimizi tərifləyək* [2. S. 272]. Sintaktik təkrarlar komponentlər arasında antiteza yaradır: H o ğ l a n. *Naryadçı qız gələndən bəri nə gecəsi gecədi, nə gündüzü gündüz...* [2. S. 352].

Təkrar müsahiblərin hər ikisinin nitqində gerçəkləşir. Burada birinci müsahibin dediyi konstruksiyayı ikinci müsahib eyni ilə və ya qismən dəyişdirilmiş şəkildə təkrarlayır. Təsdiqetmə, razılaşma mənası belə təkrarlarda əsas yer tutur: N a r g i l ə. *Doğru deyirəm. Həsən zadə. Yəqin ki, doğru deyirsiniz...* [2. S. 301]; H ə s ə n z a d ə (dərindən nəfəs alaraq). *Əsl məsələ... insanlar üçün nə kimi xeyirli işlər görməkdədir.* N a r g i l ə (pərişan). *İnsanlar üçün...* [2. S. 302]; N a r g i l ə. *Ax, siz nə yaxşısiniz...* M ə n s i z i e l ə - b e l ə d ə t ə s ə v v i r e d i r d i m... H ə s ə n z a d ə. *Siz də yaxşısiniz...* [2. S. 314].

Dramaturqun əsərlərinin dilində şəraitlə və müəyyən hadisə ilə bağlı silsilə təkrarlara da rast gəlmək olur. Sadiqovla Şahsüvarovun replikalarında *qəribədir* sözü *qəribənin qəribəsidir* daxili təkrarını formalaşdırır. Dialoqun gedişinə diqqət yetirək: S a d ı q o v. *Qəribədir.* Ş a h s u v a r o v. *Doğrudan da çox qəribədir...* S a d ı q o v. *Ürəyim lap darıxdı.* Ş a h s u v a r o v (saatına baxaraq). *Bu ağacın dalısına çəkil.* S a - d ı q o v. *İ... i... lap qəribənin qəribəsidir* [2. S. 275].

Daxili üzvlü təkrarlara atalar sözləri və məsələlərdə çox rast gəlmək olur ki, İ. Əfəndiyevin personajları da həmin cümlələrdən istifadə etmişdir, məs.: Ş a h s u v a r o v. *Elə isə daha şübhə yeri yoxdur.* S a d ı q o v. *Kor-kor, gör-gör* [2. S. 276]. Bu təkrar, görünür, Azərbaycan xalqının ən qədim dövrünü əks etdirir. Həmin fikri *Kor kora kor deməsə bağrı çatlar* atalar sözü haqqında da demək olar.

İ. Əfəndiyevin tədqiqata cəlb edilmiş dramlarının dilində komponentləri ismin müxtəlif hallarında qurulmuş təkrarlara da təsadüf olunur. Məsələn, birinci komponenti adlıq, ikincisi təsirlik halda işlənir: Z a b i t ə. *Biz dedik əl*

əli yıyır, əl də qayıdıb üzü [2. S. 291]; H ə s ə n z a d ə. *Heç nə... Söz sözü gətirdi* [2. S. 325].

Dialogun replikalarında cümlələr təkrar edilir. Təkrarı yaradan təəccüb və inamsızlıq məqamıdır, məs.: T u r a c. *Bizim Sədəf Balakəşi oğluna güc gəldi*. X a n m u r a d. *Necə yəni güc gəldi?* [2. S. 173].

İ. Əfəndiyevin dramaturgiya dilindəki daxili obyektli təkrarların bir hissəsi, fikrimizcə, tarixi frazeologizmlərdən istifadə nəticəsində əmələ gələnlərdir. Məsələn, *gəliş gəlmək* təkrar ifadəsi xalq frazeologiyasının məhsuludur – *-iş* şəkilçisi ilə birləşmənin asılı tərəfi isimləşmişdir, ikinci tərəf isə məsdərdir. İfadə bütövlükdə məcazi mənə ifadə edir. «Bahar suları» dramında Qalmaqal Mədəd Naringülə qəzetdə onun haqqında tənqidi yazının olduğunu deyəndə, Naringül əsəbiləşərək aşağıdakı mətn parçasında həmin ifadəni aktuallaşdırır: N a r ı n g ü l. *Yoxsa bizi üzüyola görmüsünüz? Vallah, o Gülzardı, nədi, ona bir gəliş gələrəm ki, babası dəli Xankişinin toyu yadına düşər! Bu da sözdür?* [2. S. 175].

İ. Əfəndiyev üslubi yığcamlıq yaratmaq üçün bəzən mürəkkəb cümlənin komponentlərində (hər iki komponentində) təkrar ediləsi mümkün olan feli xəbərin birini ixtisar edir, məs.: N a r ı n g ü l. *Kolxozdur, sənin əmrin iki yüz gün almaqla aşır, mənimki də yüz günlə...* [2. S. 175]. Nöqtələrin yerinə *aşmaq* feli yazılsa, təkrar-lüzumsuz təkrar meydana çıxa bilər.

Dram əsərlərinin dilində görüşmək, hal-xoş etmək məqamında sintaktik konstruktiv təkrarlardan istifadə olunur. Bu, həyəcanlı, emosional və gərgin nitq üçün səciyyəvidir, məs.: A l x a n (onu – Uğuru qucaqlayır). *Ay, həmişə sən gələsən! Həmişə sən gələsən!* [2. S. 178]. Maraqlıdır ki, *ay* nidası cümlənin təkrarlanan hissəsində işlənmişdir. Fikrimizcə, bu, emosionallığın, gərginliyin təkrarlarda getdikcə zəifləməsi ilə bağlıdır.

Yazıçının dramlarının dilində hirsələnmək və sevinmək məqamlarında leksik vahidlər təkrar olunur: N ə c ə f. *Yaxşı, yaxşı, özündən çıxma!* X a n m u r a d. *Aha, budur, gəlirlər!* N ə c ə f. *Muhtuluqla, muhtuluqla!* [2. S. 172].

Fikir iki şəxsə aid olanda leksik vahidlər təkrar edilir: M ə d ə d. *Sübut? Sübutu haradan alım? Mən kəmsavad, sən kəmsavad, haqq-hesabdan nə sənin başın çıxır, nə də mənim başım çıxır* [2. S. 176]; U ğ u r. *Bu çox ağır ittihamdır, əmiqızı. Mən yalançı deyiləm və yalançı adamları da insan hesab etmirəm!* [2. S. 186].

Dialogi nitqdə sözün təkrarı üslubi mətləblərin açılmasına səbəb olur. Məsələn, *dövlət* sözünü təkrar edən surətlər nəhayət onun hansı qurum olduğunu öz arzuları çərçivəsində izah edirlər. Bu da çox maraqlıdır, təsərrüfatın irəliləyişinə, zəhmətkeşlərin firavan yaşamalarına gətirib çıxarır: A l x a n. *Dövlət, dövlət! Canım, sən dövlət nəyə deyirsən ki, kolxozçunun bu*

ilinin taxılı o biri ilə qalır! Uğur. Mən dövlət ona deyirəm ki, qızıl zəmilər dərya kimi dalğa vurub həyatı öz ağuşuna alsın! [2. S. 181].

İ. Əfəndiyevin dram əsərlərində istifadə etdiyi sintaktik təkrarların bir hissəsi hər iki tərəfin eyni ölçülü feldən qurulmasıdır, məs.: *A l x a n. Sözümə baxmurlar ki, baxmurlar* [2. S. 182]. Bu təkrarı eyniölçülü fellərin arasındakı *ki* əmələ gətirib. *Ki* işlənməsəydi, fellər arasındakı intonasiya zəifləyərdi.

Yazıcının dramlarında mətndə feli bağlama təsdiq və inkarda işlənərək təkrar hadisəsini yaratmışdır, məs.: *S ə d ə. Mənim üçün ən əzablı dəqiqələr – poçtalyonu gözlədiyim zamanlar olurdu. O gəlməyəndə səbrim kəsilirdi. Gələndə də ürək eləyib səndən kağız olub olmadığını soruşa bilmirdim. Ah, o günlər, o günlər...* [2. S. 184]. Mətnin sonunda dramaturq *keçən günləri* sintaktik təkrarlar vasitəsilə yada salır.

Tədqiqatçıların nöqteyi-nəzərincə, təkrarlar mətni struktur-semantik cəhətdən təşkil edən sintaktik vasitələrdəndir. K. Vəliyev müxtəlif quruluşlu təkrarları fərqləndirərək onların mətnin struktur-semantik təşkilində mühüm rolunu göstərir [3. S. 20].

Feli xəbər personajın nitqini təşkil edən cümlələrdə eyni formada təkrarlanır. Təkrar olunan xəbər mikromətnlərin qapanmasında, örtülməsində aparıcı rola malikdir, məs.: *X a n m u r a d. ...Öz xüsusi inayimi və beş qoyunumu və iki keçimi qatıram kolxoz malına, çünki, niyə, canım, yağdı, «bəsdi» deyincən kolxozdan alırıq. Ətdi, alırıq. Pəndir alırıq* [2. S. 228]. Bu cür təkrar, fikrimizcə, fərdin psixoloji vəziyyəti, əhval-ruhiyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Yəni, personaj həmin fikri əşyaları həmcinsləşdirməklə də istifadə edərdi, bu zaman təkrara yol verilməzdi.

Nəcəfin nitqindəki *dinmədim* felinin təkrarı mətnin təşkili mexanizminə xidmət etmişdir, çünki belə təkrarlar mətnyaratma funksiyasını da yerinə yetirir, məs.: *N ə c ə f. Yoldaş Niyaz da buradadır, qoy eşitsin. «Qardaşı briqadirlikdən çıxartdır», dinmədim. Dedin «həyatı torpağın çoxdur», tutub yarısını aldın, dinmədim. Dedin «pambıqdan sonra gəl tikintidə işlə», dinmədim...* [3. S. 210]. Yuxarıdakı mətndə *almaq* və sonrakı mətndə *dinməmək* fellərinin təkrarı, fikrimizcə, mövzunun açılmasında da əsaslı mövqeyə malikdir.

Maraqlıdır ki, təkrarlarla bəzən yazıçı tipin böyükər yanında mütiliyini, yaltaqlığını da oxucuya çatdırır. Məsələn, Ağasəlim kolxoz sədrinin, raykom katibinin yanında *deyirsən burda* ifadəsini bir neçə dəfə təkrar edir ki, bununla da onun yarımən xarakteri açılır: *A ğ a s ə l i m. Canım, ispalkom deyirsən burda, ministr deyirsən burda, müstəntiq deyirsən burda* [2. S. 254].

Təkrar olunan ifadələr birinci cümlənin sonunda və ikinci cümlənin əvvəlində gəlir: *D a v u d. Təşəkkür nədi? Siz mənə əmr eləyin! Əmr eləyin ki, get özünü at dənizə* [4. S. 172].

İ. Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilindəki təkrarları quruluşuna görə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Getsəm – getməsəm quruluşlu təkrarlar: N ə r g i z. *Mən anama dedim ki, getsəm Samirdir, getməsəm də heç kəs* [4. S. 166].

Necə – necə quruluşlu təkrarlar: N ə r m i n. *Ən dəhşətli də budur ki, hamı bir-birini təbəssümlərlə aldadır. Mərdlik, kişilik, cəsarət məhv olub gedib. Mən o tək oğlumu bu riyakarlıq xaosunun içindən necə sağ-salamat çıxarıb ləyaqətli insan edəcəyəm? Necə?* [4. S. 167].

Niyə quruluşlu təkrarlar. Sual ekspressivliyini qüvvətləndirir, məs.: C ə m i l. *Partiya iclasında öz nazirlərini biabır eləyib ki, «niyə bunun oğlu instituta xüsusi maşında gedir? Niyə tək oğlan olduğu halda üç otaqdan ibarət kvartira alıb? Niyə arvadı həkim olduğu halda heç bir yerdə işləmir?...»* [4. S. 178]. Belə təkrarlar isimə də aiddir. Emosiyalı fikirlərin verilməsində belə təkrarlar işlənir. Özü də ki, nida ilə birlikdə özünü göstərir, məs.: D a v u d (dərindən ah çəkərək). *Ah insanlar... insanlar...* [4. S. 176].

Narazıyam – çox narazıyam quruluşlu təkrarlar: N ə r m i n. *Mən taleyimdən narazıyam... çox narazıyam* [4. S. 168].

Ona görə yox ki – ona görə ki quruluşlu təkrarlar: N ə r m i n. *Ona görə yox ki, mən yüksək əxlaq nümunəsi olmaq istəyirəm. Ona görə ki, sənin prinsiplərin mənə iyrənc, mənasız görünür* [4. S. 168].

Dialoqlarda personajın nitqini müraciət (şəxs əvəzliyi ilə) cümlə başı təkrarlanır, məs.: D a v u d (həqiqi heyranlıqla). *Siz müqəddəssiniz. Siz zamanəmizin yüksək əxlaq nümunəsiniz... Siz...* [4. S. 173]. Situasiyadan asılı olaraq belə təkrarların sonunda bəzən cümlə tamamlanmamış qalır.

Dialoqlarda personajların münasibətlərindən doğan təkrarlarda yüksək emosionallıq, intensivlik yaratmaq üçün çox vaxt birinci cümlənin sonundakı xəbər ikinci cümlədə yüksək tonla təkrarlanır, məs.: D a v u d. *Təşəkkür nədi? Siz mənə əmr eləyin! Əmr eləyin ki, get özünü at dənizə* [4. S. 172].

Müqəddəsdə – müqəddəs quruluşlu təkrarlar: M u s i k. *Elədi... Mila xanım müqəddəsdə, müqəddəs* [4. S. 173]. Təkrar olunan sözlərin morfoloji quruluşunda fərq görünür. Beləsinə aşağıdakı təkrarı da misal göstərmək olar: K a m r a n. *Doğrudur, ona görə də yaşamaq və yaşatmaq lazımdır, doktor!* [4. S. 182].

Göydəki mələklər – yerdəki mələklər quruluşlu təkrarlar: M u s i k. *Mənə elə gəlir ki, göydəki mələklər də bizim bu yerdəki mələyimizə hasəd eləyirlər* [4. S. 173].

Replikaların cümlə başında qeyri-müəyyən əvəzlilər (*hamı*) vasitəsilə təkrarı. Belə dialoqlar yüksək pafosla deyiləndə təkrara yol verilir, məs.: D a v u d (pafosla). *Düz deyirsiniz... həyatın xəbis qüvvələri insanların qəlbindəki nəcib hissləri, ülvi xeyalları ləkəleyirlər, insanların bir-birinə inamını, sədaqətini məhv edirlər. Hamı bir-birindən şübhələnir. Hamı bir-birindən anonimka yazır... Hamı bir-biri üçün mənfur gözətçi, donosçu olur* [4. S. 174].

İşarə əvəzliyi dialoqda gərginliyi yaratmaq üçün təkrarlanır: K a m - r a n. *Doktor! O zülmü, o ədalətsizliyi ki, sizin kimi günahsız adama eləyiblər, siz dəli də ola bilərdiniz!* [4. S. 182].

Dialoqlarda diqqəti cəlb edən təkrar olunan sözlərin bir çoxu şəxs sonluqlarına görə fərqlənirlər, məs.: D a v u d. *Sizin məşinüz mənim məşinimin qabağını kəsib, bəlkə onu bir az kənara çəkəsiniz* [4. S. 176].

Aldat ki, aldadacaqsan tipli təkrarlara da replikalarda tez-tez rast gəlmək olur, məs.: C a n i k. *Yaxşı tapmısan. Aldat ki, aldadacaqsan* [4. S. 176].

Üslubi təkrarlar dialoq nitqini əlvanlaşdırır, eyni sözün müxtəlif mənə çalarları meydana çıxır, məs.: C ə m i l. *Bilirəm ki, siz bir gün dar bir körpüdə üz-üzə gəlib, heç biriniz o birinə yol verməyəcəksiniz* [4. S. 176].

Salam verməsəm – salam verməz quruluşlu təkrarlar: C ə m i l (acıqlı). «*Düz deyir*». *Nə bilirsən ki, sabah acığı tutanda bizim haqqımızda da nə deməz? Yekəxana fanatikin biridir. Qabağına çıxanda mən salam verməsəm, özü birinci salam verməz* [4. S. 178].

Təkrarlar dialoqun ardıcıl gələn replikalarında təkrarlanır: C ə m i l. *O vaxtdan iyirmi il keçir... İndi sənün Samir boyda oğlun var* (zarafatyana). *Olan olub, keçib...* N ə r m i n (fikri özündə deyil). **Heç nə keçməyib...** C ə - m i l (təəccüblə). **Heç nə keçməyib?** N ə r m i n. *Yox!* (Birdən əsəbiləşərək). *Heç nə* [4. S. 179–180].

Dialoqun sualındakı cümlə üzvü cavab replikasında yenidən təkrar olunur, məs.: C ə m i l (eyni təəccüblə, mülayim). *Mənim üçün qəribədir ki, sən nə üçün belə əsəbiləşirsən?* N ə r m i n (dərindən nəfəs alır, sanki şüuru təzədən özünə qaydır, sakit və mülayim ifadə ilə). **Əsəbiləşmirəm...** [4. S. 180].

Dialogda modal söz təkrar olunur: C ə m i l. *Doğrudan da* (telefon zəngi, Cəmil dəstəyi götürür). *Eşidirəm. Sədrin yanına? Nə məsələdir ki? Yaxşı... yaxşı...* (dəstəyi qoyur) [4. S. 180].

Dram əsərlərinin monoloqlarında maraq doğuran təkrarlardan biri ritorik sualların təkrardır. Təkrar sual əvəzlilikləri üzrə qurulur, məs.: K a m - r a n (tək). *Biz nə vaxt Stalinin sisteminin yaratdığı vahiməni insanların ürəyindən çıxaracağıq? Nə vaxt Rəhmanzadə kimi günahsız müqəssirlərdə ədalətə, həqiqətə, insanlıq şərafinə inam yaradacağıq? İnsanların qanına işləmiş inamsızlığı, etibarsızlığı bir-birindən şübhələnmək, yanlış hökmlərə kor-koranə tabe olmaq hissini, vahiməni onların damarlarından nə vaxt çıxaracağıq? Nə vaxt?* [4. S. 183].

Dialogun replikalarındakı konstruksiyalar təkrarlanır: N ə r g i z. *Mən heç nə bilmirəm. C a n i k. Bilmirsən bil* [4. S. 183]. Bu təkrar inkar-təkid məqamında yaranmışdır.

Təkrar əmr-rica məqamında: N ə r g i z. *Bilirsən nə var? Rədd ol burdan! C a n i k. Rədd ola bilmirəm* [4. S. 183].

Yelləyirdim – yellənməyəydin quruluşlu təkrar: C a n i k. *Canına dərd oldu. Samirdən ötəri ölürsən, məni də yelləyib salırsan Nərgizin üstünə. M i l a. Mən yelləyirdim, sən yellənməyəydin...* [4. S. 183].

Təfəssilatlı izahedici təkrarlara dramaturqun Mehrican obrazının nitqində rast gəlirik: Mehrican «*Hiss edirəm*» deyərkən obyekt məlum deyil, lakin cümlənin davamı olan «*Korlar işığı, gözəlliyi necə duyurlarsa, mən də məhəbbəti eləcə hiss edirəm*» [2. S. 234] budaq cümləsindəki *hiss edirəm* tərkibinin təkrarı fikri tamam açıb üzə çıxarmışdır. Burada təkrarın əhəmiyyəti görünür.

İ. Əfəndiyevin istifadə etdiyi təkrarlardan sonra gələn hissə aydınlaşdırıcı, izahedici mahiyyət daşıyır, məs.: M ə d ə d. *Hə, yoldaş ispalkom, saxlamağına saxlaya bilirik, ancaq ehtiyacımız yoxdur* [2. S. 228].

İ. Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində təkrar-aktualizatorlar digər struktur-qrammatik təkrarlardan məntiqi vurğunun spesifikliyi ilə fərqlənir. Yuxarıdakı bir sıra misallar versək də, aşağıdakı nümunələr də maraqlıdır, məs.: S ə d ə f. *Sən niyə quruyub qalmısan? «Get» deyir, get də!* [2. S. 219]; X a n m u r a d (həyəcanlı daxil olub). *Su yenə kəsildi. Deyir dəhnə uçub! Uğur. Yenə uçub?* [2. S. 219]; S ə s l ə r. *İspalkom gəldi, ispalkom gəldi* [2. S. 227]; T o f i q. *Bəli, Qambay gedir... Ağır, bilinməz bir səfərə gedir. Bu üç ildə o səni görmədi... Görə də bilməzdi* [2. S. 10]; A l x a s b ə y. *Mən əsgərim, əsgərin oğlu da, hər şeydən əvvəl, əsgər olmalıdır* [2. S. 13]; G ü l y a

z. **Elə bil ki**, bu sözləri mənə deyən odur! **Elə bil ki**, bütün dünya dilbir olub mənə məzəmmət edir... [2. S. 33]; G ö v h ə r. *Mənə baxma, qızım, mən anayam.* (Qambayın portretini göstərərək). *Mən onu gözləyəcəyəm. Qəbrə kimi gözləyəcəyəm.* Bütün yoldaşları qayıdıb gəlib «onun öldüyünü öz gözlərimizlə gördük» desələr də, **gözləyəcəyəm**... [2. S. 35].

Mətn bağlayıcının təkrarı ilə yaranır: S ü r ə y y a. **Lakin** insan hər zaman fəlakət zülməti içərisindən səadət məşəli qaldırmağı bacarmışdır! Siz güman edirsiniz ki, Qambayın gözləri açılmazsa, o məhv olmuş deməkdir... **Lakin** mən deyirəm: «Xeyr! İnsan əsl səadətə yalnız təkcə gözləri ilə deyil, bütün qəlbi, bütün ruhu ilə qovuşa bilər!» [2. S. 37].

Müharibələrə münasibət personaj tərəfindən bu cür təkrarla mənalandırılır: S ü r ə y y a. *Nə var yenə, kefi kökdür?* C ə f ə r. *Heç, xanım, müharibədir də. Adam bikef də olar, kefi kök də olar.* S ü r ə y y a. *Nə olub axı? C ə f ə r. Mən güman edirdim ki, biz daha yaddan çıxıb getmişdik. Heç demə, yox. Müharibədir də. Yaddan da çıxarsan, yada da düşərsən* [2. S. 49]. Eyni intonasiya ilə Cəfər deyir: «Eybi yoxdur, xanım, siz gülün. *Qızlardır da, adamı sevməzlər də, sevlər də*» [2. S. 49]; C ə f ə r (qəzeti Sürəyyaya verir). *Alın bu şeiri oxuyun, xanım. Şairlərdir də, yazmırlar da, yazırlar da* [2. S. 50]. Cəfərin Sürəyya ilə qarşılıqlı replikalarında intonasiya başdan-başa təsdiq-inkar xətti üzrə köklənib.

Təkrar fəli xəbəri üç zamanı ilə ifadə olunur: indiki, keçmiş və gələcək: A l x a s b ə y. *Əziz balalarım, mənim ürəyimə çəkilən dağın hayifi yerdə qalmayacaq. Düşməni mən də əzmişəm, oğlum da əzib, nəvələrim də əzəcəkdir* [2. S. 50].

Replikanın təkrar sualı: M i d h ə t. *Sən demə mənə lap rəis özü çağırıbmış! P ə r i. Rəis özü?* [2. S. 371]; M i d h ə t. *Mənə bura ticarət rəisi göndərib! R a h i l ə* (gülümsəyərək). *Ticarət rəisi?* [2. S. 376]; F a r i z. **Ondan qorx, bundan qorx... Ona yaltaqlan, buna yaltaqlan** [4. S. 101]; Q ö n ç ə. *Bilmirəm... Bəlkə mən* **tamam başqa cür yaşadığım üçün belə düşünürəm...** **Bəlkə mən** *o həyatın ləzzətini, sirrini dərk edə bilmirəm?* [4. S. 96].

İ. Əfəndiyevin dramlarının dilindəki müxtəlif quruluşlu sintaktik təkrarlar mətnin struktur-semantik bütövlüyünü təmin edir. Mətnin komponentlərini əlaqələndirir, mikromətnlərin qapanmasında, örtülməsində əsas rol oynayır. Bu cür təkrarlar personajın nitqini təşkil edən mətnin semantikasını açır, müxtəlif münasibətləri meydana çıxarır. Təkrarlar qapalı keyfiyyətinə malik olduğu üçün sintaktik konstruksiyaları dövrəyə alır. Təkrar olunan elementlər leksik və sintaktik-semantik münasibətləri təmin edir, tematik-rematik bağlılığın xarakterini açır [5. S. 38].

Beləliklə, İ. Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində təkrarlar bir sistem təşkil edir. Xalq dilinin strukturundan çıxış edən dramaturq yaratdığı personajların nitqində aşağıdakı tip təkrarlara müraciət etmişdir: *ana anadır, qız qızıdır, gəliş gəlmək, gedəndə getsin, gələndə gəlsin, baxmırlar ki, baxmırlar, gələndə... gəlməyəndə, yalançının yalançısı, artırmağına artıra bilərik, gedəndə də gedərsiniz, qayıdanda qayıdaraq, çatdıraraq çatar, deyirlər qoy desinlər, öküzsən, öküz, öküz gəldin, öküz də gedəcəksən, qəribənin qəribəsidir, kor-kor, gör-gör* və s. Bu və ya digər təkrar növləri semantik çalarları gücləndirir, mətnin emosionallığını təmin edir.

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti. Bu məqalənin elmi yeniliyi dram əsərlərinin dilində, xüsusən də İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilində, təkrarların tutduğu yer və mövqe ilə şərtlənir. Digər bir tərəfdən, bədii və sintaktik təkrarların dram əsərlərinin dilinə gətirdiyi üslubi-ekspressivlik aşkarlanır.

Məqalənin nəticələrini digər janrlarda yazılmış əsərlərdə işlənən təkrarlara da tətbiq etmək olar. Tətbiqi cəhətdən məqalənin dəyəri təkrarlara aid təşkil olunmuş dərslərdə istifadə oluna bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. *Adilov Musa*. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Elm, 1974.
2. *Əfəndiyev İlyas*. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2002. C. 2.
3. *Велуев К. Н.* Интерпретация художественного текста в свете изучения лингвистики текста // Вопросы лингвистики и лингвометодики текста в процессе преподавания неродного языка: Тез. докл. IV Междунар. симпоз. Тбилиси, 1984.
4. *Əfəndiyev İlyas*. Bizim qəribə taleyimiz. Bakı, 1988.
5. *Novruzova N.* Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002.

ФЛОРА НАМАЗОВА

ПОВТОРЫ В ЯЗЫКЕ ДРАМАТИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Резюме

В литературном языке повтор имеет огромное стилистическое значение. Синтаксически-конструктивные повторы в художественных произведениях, особенно в драмах, выявляют речевые особенности их персонажей. В данной статье повторы исследуются на основе материала, взятого из драматических произведений Ильяс Эфендиева.

Ключевые слова: *повторы, синтаксические повторы, повтор-актуализатор, стилистические повторы, драматические диалоги*

FLORA NAMAZOVA

REITERATIONS IN THE DRAMA LANGUAGE

Summary

Reiteration plays an important role in the artistic language. Especially, syntactical reiterations indicate writers wishes and desires in work of art. In the drama language reiterations reveal the gift of speech of the character.

Key words: *reiterations, syntactical reiterations, reiteration-actualizator, stylistic reiterations, drama dialogues*

Ünvan: Az-4500. Mingəçevir-4500, H. Əliyev küç., 55/18. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Mingəçevir filiali

Çapa təqdim edən

N. Xudiyev –
«Türkologiya» jurnalı
redaksiya heyətinin üzvü

Çapa tövsiyə edən

AMEA Nəsimi adına

Dilçilik İnstitutunun elmi şurası
(21.I.2011, protokol № 2)

*Məqalənin redaksiyaya
daxil olma tarixi*

3.XII.2010

*Təkrar işlənməyə
göndərilmə tarixi*

21.II.2011

Çapa göndərilmə tarixi

25.II.2011

GÜNEL ƏLİYEVƏ

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN OMONİMLİYİ HAQQINDA**

X ü l a s ə. Məqalə müasir Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin omonimliyi məsələsinə həsr olunmuşdur. Məqələdə bədii və publisistik üslub materiallarının təhlili nəticəsində III növ təyini söz birləşmələrində omonimlik hadisəsinin zəngin təzahür imkanlarına sahib olması qənaəti öz əksini tapır. Söz birləşmələrinin omonimliyinin cümlə, mətn və kontekst vasitəsilə aradan qaldırılması mümkün olduğuna görə kommunikasiya prosesinə mane olmadığı və bu dil faktının öyrənilməsinin zəruriliyi qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: *müasir Azərbaycan dili, sintaktik omonimlik, ismi birləşmələrin omonimliyi, kommunikasiya prosesi, dil vahidlərinin informativ yükü*

Sintaktik omonimlik hadisəsi dilin sintaktik səviyyəsində təzahür edən dil faktı olub, bu və ya digər dərəcədə sintaktik səviyyənin bütün vahidlərini əhatə edir. Bu baxımdan söz birləşmələrinin də omonimliyi tədqiqat üçün maraqlı faktlar ortaya çıxarır. Söz birləşmələrinin omonimliyi dedikdə, sintaktik səviyyənin vahidləri olan sərbəst söz birləşmələrinin omonimliyi nəzərdə tutulur; məna baxımından bir sözə ekvivalent olan və leksik səviyyənin vahidi hesab olunan sabit söz birləşmələri bu tədqiqata daxil edilmir.

Sərbəst söz birləşmələrinin, o cümlədən onun böyük bir qolunu təşkil edən ismi birləşmələrin omonimliyi tədqiq olunarkən bu birləşmələrin quruluşu və daşdığı informativ yükü ilə bağlı bütün özünəməxsus keyfiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Leksik səviyyənin vahidi olan sözün omonimliyi ilə müqayisədə söz birləşməsinin omonimliyi özünün mürəkkəb təbiəti və meydanaçıxma xüsusiyyətləri ilə seçilir. Çünki əgər omonimlik sözlərdə məna və formanın müxtəliflərəfli münasibəti əsasında yaranmış olursa, sərbəst söz birləşmələrində onun meydana çıxması daha da mürəkkəbləşir. Buna səbəb sərbəst söz birləşməsinin dilin daha yüksək səviyyəsinin vahidi olması və bununla əlaqədar mürəkkəb quruluşa malik olmasıdır. Sərbəst söz birləşmələrinin omonimliyi

onların tərkib hissələrinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənaların omonimliyi deyil, struktur-semantik bütövlüyə malik olan bu konstruksiyaların özlərinin ifadə etdiyi mənanın omonimliyidir. Həmçinin sərbəst söz birləşmələrindəki omonimliyin mürəkkəb təbiətə malik olması sözlərdən fərqli olaraq onların əşyaları, hadisələri təcrid olunmuş şəkildə deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə ifadə etməsi ilə bağlıdır. Söz birləşmələrinin ifadə etdiyi məna bu əlaqə və münasibətlər əsasında formalaşır. Bu da bir daha sübut edir ki, sərbəst söz birləşmələrinin omonimliyi onun tərkib hissələri arasındakı məna və qrammatik əlaqələrin yaratmış olduğu omonimlikdir. Bu hadisəni məna və qrammatik əlaqələrin fonunda təzahür edən dil faktı kimi də qiymətləndirmək olar.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün söz birləşmələrinin ilk sistemli tədqiqini aparmış Y. Seyidovun «Azərbaycan dilində söz birləşmələri» kitabında verilmiş aşağıdakı qeydə diqqət yetirək: «Söz birləşmələri sözlərin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsindən əmələ gəldiyinə görə, birləşmələrin komponentlərinin münasibətindən bəhs edərkən hər iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Bunlardan biri söz birləşmələrinin daxili mahiyyətini, ikincisi isə xarici-formal cəhətini təşkil edir» [1. S. 83].

Müəllifin yuxarıda qeyd olunan fikri bir daha sübut edir ki, sərbəst söz birləşmələrində təzahür edən omonimlik hadisəsini tədqiq edən zaman da həmin cəhətlərin nəzərə alınması zəruridir. Çünki hər hansı bir dil vahidinin təbiətinə xas olan cəhətləri nəzərə almadan onda baş verən hər hansı bir dil hadisəsinin də mahiyyətini hərtərəfli açmaq və həmin hadisənin dildəki mövqeyini düzgün şəkildə qiymətləndirmək mümkün deyildir. Zənnimizcə, dilçiliyimizdə sərbəst söz birləşmələrində təzahür edən omonimlik hadisəsinin tədqiqatdan kənar qalmasının əsas səbəbi məhz bu cəhətin nəzərə alınmamasıdır. Sözlün mənasının söz birləşməsi daxilində dəqiqləşməsi, çoxmənalılıqdan, omonimlikdən məhrum olması və sözün mümkün olan mənalarından yalnız birinin söz birləşməsi daxilində aktivləşməsi kimi dilçiliyin sintaksis bölməsində özünə möhkəm yer tutmuş və elmi cəhətdən əsaslandırılmış fikirlərin sintaktik omonimlik hadisəsi ilə düzgün əlaqələndirilməməsi uzun müddət bu hadisənin tədqiqatdan kənar qalmasına səbəb olmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sintaktik omonimlik hadisəsi tədqiq olunan zaman söz birləşmələri sözlərin adı yığını kimi deyil, özünəməxsus keyfiyyətlərə malik olan müstəqil dil vahidi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Söz birləşmələrinin omonimliyini tədqiq edərkən rus dilçiliyinin bu sahədə əldə etdiyi elmi yeniliklərdən və təcrübədən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Çünki sintaktik omonimlik hadisəsinin tədqiqində 50 illik təcrübəyə malik olan rus dilçiliyində omonim söz birləşmələri də geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Rus dilçiliyində omonim söz birləşmələri sintaktik omonimlik hadisəsinin *разметочная омонимия* adlanan tipinə daxil edilir.

Sintaktik omonimlik hadisəsinin bu tipi forma və tərkib hissələri arasındakı sintaktik əlaqələrin müxtəlif cür şərh edilməsi ilə xarakterizə olunur [2].

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar arasında N. P. Kolesnikovun tədqiqatları xüsusilə seçilir. Öz fikrini dilimizdəki III növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gələn *приглашение учителя, приём министра, вызов сенаторов, осуждение Паганини* kimi nümunələrlə izah edən N. P. Kolesnikov bu birləşmələrin omonimliyinə səbəbini belə izah edir: «Beləliklə, omonimliyin yaranma səbəbi hərəkətin ismin yiyəlik halı ilə ifadə olunmuş subyektə ilə obyektinin bir-birinə uyğun gəlməsidir» [3. S. 67].

Müəllif bu hadisənin aradan qaldırılmasında kontekstin, oxucunun biliyinin, həyat təcrübəsinin, situasiyanın vacib amillər olduğu qənaətinə gəlir. Onu da qeyd edək ki, müəllif «омонимия предложно-именных сочетаний» başlığı altında *за тобой, сражавшиеся с национальными героями Кубы, вирус в маске, из хвоста, до конца медового месяца, на славу* və s. kimi sırf rus dilinə xas olan birləşmələrdən bəhs etmişdir ki, bunlar bizim dilimiz üçün səciyyəvi deyil [3. S. 73]. Çünki dilimizdə önlüklər və onlar əsasında düzələn söz birləşmələri mövcud deyil. Buna görə də sintaktik omonimlik hadisəsi tədqiq olunan zaman rus dilçiliyinin bu sahədə əldə etdiyi nəticələrdən kərkoranə şəkildə deyil, dilimizin iltisafılığı və bu quruluşdan irəli gələn özünəməxsus keyfiyyətləri nəzərə alınmaq şərti ilə istifadə olunmalıdır. Onu da qeyd edək ki, dilimizdə müşahidə olunan II növ təyini söz birləşmələrinin omonimliyi də rus dili üçün səciyyəvi deyil. Bu isə onu göstərir ki, sintaktik omonimlik hadisəsi ayrı-ayrı dillərdə yeni-yeni keyfiyyətlər qazanaraq özünü bürüzə verir.

Bildiyimiz kimi, ismi birləşmələr iki qrupa ayrılır:

- 1) təyini söz birləşmələri;
- 2) təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr.

Məqalədə yalnız təyini söz birləşmələrinin omonimliyindən bəhs olunur. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr haqqında onu deyə bilərik ki, müasir Azərbaycan dilinin materialları üzərində aparılan tədqiqatlar zamanı həmin birləşmələrin omonimliyi faktına rast gəlinməmişdir. Bu isə ikinci qrup ismi birləşmələrin dilimizdə azlıq təşkil etməsi və birinci qrup ismi birləşmələr qədər zəngin təzahür imkanlarına malik olmaması ilə izah oluna bilər.

Təyini söz birləşmələrinin omonimliyi ilə bağlı dil materiallarının tədqiqi isə bu hadisənin III növ təyini söz birləşmələrində zəngin təzahür imkanlarına sahib olduğunu söyləməyə əsas verir. I və II növ təyini söz birləşmələri haqqında eyni fikri söyləmək olmur. I növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasındakı münasibət (təyinlə təyin olunan arasındakı münasibət), buna uyğun olaraq təyin edən tərəfin təyin olunan tərəfi yalnız müəyyən bir cəhətinə görə izah etməsi və onların arasında heç bir formal-qrammatik əlaməti olmayan yanaşma əlaqəsinin mövcudluğu omonimlik hadisəsinin qarşısını alır. Buna baxmayaraq dil materiallarının təhlili zamanı aşkarlanmış və hələlik yeganə nümunə olan *güllü vaza* birləşməsində omonimlik hadisəsinin mövcudluğunun şahidi olmaq mümkündür. Bu birləşmə iki mənanı özündə ehtiva edir: 1) ‘güllərlə bəzədilmiş, yəni üzərində gül təsviri olan vaza’; 2) ‘içərisinə gül qoyulmuş vaza’. Onu da qeyd edək ki, birləşməyə məna baxımından iki cür şərhin verilməsinə şərait yaradan amil *güllü* sözünün öz potensial məna imkanındır. Oxşar birləşmənin omonimliyinə N. P. Kolesnikov da diqqət yetirmişdir. V. İ. Koduxovun da diqqət yetirdiyi *кышкын с үетаму* birləşməsinə nümunə göstərən müəllif həmin birləşmənin mənası ilə bağlı üç cür şərhin verilə bilməsinin mümkünlüyünü qeyd edir. Bunlar aşağıdakılardır: 1 – ‘bardaq və güllər’; 2 – ‘üzərində gül təsviri olan bardaq’; 3 – ‘içərisində güllər olan bardaq’ [3. S. 75].

II növ təyini söz birləşmələri də omonimlik hadisəsi ilə bağlı zəngin material vermir. Buna səbəb birləşmənin tərəfləri arasındakı əlaqənin möhkəmliyi, birləşmənin ümumiliyə və qeyri-müəyyənliyə meyili kimi amillərdir: «Bu birləşmələrdə sözlər arasında əlaqə o qədər möhkəm olur ki, bunlar arasına heç bir söz əlavə etmək mümkün deyildir. Belə bir möhkəm əlaqəyə malik olmaq xüsusiyyəti onları tam lüğəti vahidə, bir anlayışı ifadə etməyə gətirib çıxarır» [4. S. 109].

II növ təyini söz birləşmələrinə xas olan bu cəhət onların söz yaradıcılığında (əlbəttə ki, burada mürəkkəb sözlərin yaranması nəzərdə tutulur) və ən əsası termin yaradıcılığında fəal iştirakına səbəb olur. Terminləri səciyyələndirən ən mühüm xüsusiyyət isə onların təkmənalılığa meyili və omonimliyə zidd mövqedə durmalarıdır. Bu fakt II növ təyini söz birləşmələrində omonimlik hadisəsinin təzahürü üçün geniş imkanların olmadığını bir daha sübut edir. Bu cəhət I növ təyini söz birləşmələrinə də aiddir.

II növ təyini söz birləşmələrinin omonimlik hadisəsi baxımından zəngin material verməməsi bu dil faktının tədqiqinin zəruriliyini azaltmır, əksinə çox nadir hallarda təsadüf olunan II növ omonim ismi birləşmələr sintaktik omonimlik hadisəsinin mahiyyətinin tam şəkildə müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Çünki hər hansı bir dil hadisəsinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün onun dildə sıx-sıx və ya nadir hallarda mövcud olmasından asılı olmayaraq bütün təzahür imkanları nəzərə alınmalıdır.

Aşağıdakı nümunələrdə II növ omonim təyini söz birləşmələri öz əksini tapmışdır: 1. – *Dostum, bu pulu sənə borc vermirəm, bunu mənim sənə **dost payım** hesab edə bilərsən, – dedi...* (R. Qaraca): *dost payı*: 1 – ‘dostun verdiyi pay’ (əsas); 2 – ‘dosta verilən pay’; 2. *Q a y n a t a. Bəli, **kişi söhbətidir*** (Ə. Əmirli): *kişi söhbəti*: 1 – ‘kişilər arasında olan söhbət və ya kişilərə aid olan söhbət’ (əsas); 2 – ‘hər hansı bir kişi ilə bağlı olan söhbət’; 3. *Ana bu əllərdə **övlad məhəbbəti** duymadı, balasına süd verən döşləri sızıldadı, taqəti kəsildi, təlaş artdı* (Ə. Cəfərzadə): *övlad məhəbbəti*: 1 – ‘övladın anaya məhəbbəti’ (əsas); 2 – ‘ananın övladına məhəbbəti’; 4. *Həmi casus xəbərini gətirdin, həmi də **casusun kim oldusu xəbərini*** (K. Abdulla): *casus xəbəri*: 1 – ‘casus haqqında xəbər’ (əsas); 2 – ‘casusun gətirdiyi xəbər’. K. Abdullanın həmin romanından götürülmüş daha bir fakt da diqqəti cəlb edir: – *Beyrək bu **casus söhbətini** ortaya nə üçün indi, yağma zamanı atsın? Casus söhbəti*: 1 – ‘casus haqqında söhbət’ (əsas); 2 – ‘casusun danışdığı söhbət’.

Ana məhəbbəti birləşməsi də bu baxımdan maraqlı doğurur. İki fərqli müəllifin əsərlərinin dilində işlənmiş bu birləşmənin ifadə etdiyi məna fərqi həmin birləşmənin omonimliliyinə işarə edir: 1. *Ceyranı görmədən, tanımadan evlənmişdi, amma elə isinmişdi, elə uyuşmuşdu ki, bu adət-kərdəlik dərin, həyatı, ailəvi bir bağlılığa, əbədi bir qadın-**ana məhəbbətinə** çevrilmişdi* (Ə. Cəfərzadə): *ana məhəbbəti*: 1 – ‘anaya olan məhəbbət’ (əsas); 2 – ‘ananın övladına məhəbbəti’; 2. *S a h i b. ...Arxayınlıq adamın əzalarına yayılır, göz qapaqları ağırlaşır, mürgü adamı **ana məhəbbəti** ilə sevən qadın kimi qucaqlayır* (Ə. Əmirli): *ana məhəbbəti*: 1 – ‘ananın övladına məhəbbəti’ (əsas); 2 – ‘anaya olan məhəbbət’.

Ə. Cəfərzadənin «Aləmdə səsim var mənim» romanından götürülmüş *çəngi həvəsi* birləşməsi də maraqlı omonimlik faktı kimi qiymətləndirilə bilər: *Yoxsa **çəngi həvəsi** ürəyindəki qorxuya üstün gəlib?* – 1 – ‘rəqqasəyə olan maraqlı, Tərmanın rəqqasə Sonaya bəslədiyi hisslər’ mənasında (əsas); 2 – ‘rəqqasənin nəyə və ya kiməsə göstərdiyi həvəs’.

Digər maraqlı bir fakt isə R. Qaracanın «Qamışlıqda yox olanlar» hekayəsindəki *telefon söhbəti* birləşməsidir:

– *Yadıma düşdü. Mən Nicatla telefonla danışdım.*

– *Yoox, telefon söhbəti axşam olmuşdu:* 1 – ‘telefonla bağlı söhbət, yəni Mətinin evinə axşam vaxtı kiminsə zəng etməsi’ mənasında (əsas); 2 – ‘telefon-da gedən söhbət’.

Ə. Əmirlinin «Bala-bəla sözüdür?» komediyasından götürülmüş *telefon sevgisi* birləşməsi də omonim söz birləşmələrinə nümunədir: *A n a ...Oğlum, aldanma telefon sevgisinə:* 1 – ‘telefon vasitəsilə tanışlıq, yaranan sevgi’ mənasında (əsas); 2 – ‘telefonla danışmağa qarşı olan güclü meyil’.

Televiziya dilindən götürülmüş aşağıdakı nümunə də sintaktik omonimlik hadisəsi baxımından maraqlıdır: *Təyyarədə yastıq davası* («Xəzər» tv): 1 – ‘yastıq vasitəsilə həyata keçirilən dava’ (əsas); 2 – ‘yastıq üstündə düşən dava’. S. Rəhmanın «Nişanlı qız» pyesindəki oxşar söz birləşməsi də eyni mənanı ifadə etmişdir: *B ə n ö v ş ə. ...Mən öz nişanlımla əməlli-başlı qılinc davasına çıxmalı olacağam: qılinc davası:* 1 – ‘qılinc vasitəsilə həyata keçirilən dava’ (əsas); 2 – ‘qılinc üstündə düşən dava’. Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bağlı yaranmış məsələlərdən biri olan *Dava yorğan davası idi* məsəlində isə oxşar quruluşlu söz birləşməsi ‘yorğan üstündə düşən dava’ mənasını ifadə etmişdir. Bu fakt həmin II növ təyini söz birləşmələrinin omonimliyini sübut edir.

Əgər diqqət yetirsək, görərik ki, yuxarıda sadalanan bütün II növ təyini söz birləşmələrində omonimliyin yaranmasında birləşmələrin ikinci tərəfi öz fəallığı ilə seçilir. Buna səbəb ikinci tərəf kimi çıxış edən sözlərin semantikasi və bu semantikanın tərəflər arasındakı mənə-qrammatik əlaqələrin formalaşmasına təsiridir. Yuxarıdakı birləşmələrin ikinci tərəfi kimi çıxış edən *pay, söhbət, məhəbbət, xəbər, həvəs, sevgi* kimi sözlər birləşmə daxilində digər sözlə əlaqələndiyi zaman bəzən həmin sözün aktiv mövqedə çıxış edərək subyekt, bəzən də passiv mövqedə çıxış edərək obyekt kimi müəyyənlik qazanmasına şərait yaradır. Deməli, ikinci tərəf öz semantikasi ilə birinci tərəfin qrammatik mövqeyinin təyin olunmasına, birinci tərəfin qrammatik mövqeyinin təyin olunması isə onunla ikinci tərəf arasında olan mənə və qrammatik əlaqələrin müəyyənliyinə, bu da öz növbəsində birləşmə daxilində omonimlik faktının meydana çıxmasına səbəb olur. Fikrimizi belə bir nümunə ilə aydınlaşdırıq: *...Elə onun özü də qazanc mənbəyi kimi qiymətləndirdiyi Mahmud ağa ehsanlarından az bəhrələnirdi* (Ə. Cəfərzadə).

Cümlə daxilində *Mahmud ağa ehsanları* birləşməsinin ifadə etdiyi mənanı müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Bunun üçün həmin cümlə ilə əlaqələndən digər cümlələrə, yəni mətnin müəyyən kəsiminə müraciət olunması zəruridir. Yalnız bundan sonra həmin birləşmənin ‘Mahmud ağanın verdiyi ehsanlar’ mənasında işləndiyini görmüş olarıq. Burada da ikinci tərəfə, yəni *ehsanlar* sözünə nəzərən birinci tərəfin, yəni *Mahmud ağanın* qrammatik

mövqeyi təyin olunur və *Mahmud ağa ehsanvermə* prosesində fəal iştirak edən tərəf kimi çıxış edir, prosesin birbaşa subyekti olur. Bu birləşmə ikinci mənada, yəni ‘Mahmud ağanın adına verilən ehsanlar’ mənasında işləndikdə birləşmə daxilində *Mahmud ağanın* qrammatik mövqeyi dəyişir. *Mahmud ağa* birləşmə daxilində, deməli, həm də *ehsanvermə* prosesində passiv mövqə tutaraq, özünün aktiv subyekt mövqeyini qeyri-müəyyən şəxsə verir. Bu proses yuxarıda nümunə kimi verilmiş birləşmələrə də eynilə şamil edilə bilər.

Dilimizdə omonimlik hadisəsinin diaxronik aspektdə tədqiqi də maraqlı faktların aşkarlanmasına təkan verə bilər. Bu baxımdan C. Məmmədquluzadənin dilimizin bütün incəliklərini özündə əks etdirən dram əsərləri xüsusi maraq doğurur. II növ təyini söz birləşmələrinin omonimliyi ilə bağlı dram əsərlərinin dilində beş nümunə diqqəti cəlb edir: 1. U ç i t e l. ...*Xub, başa düşmürsünüz, götürək müsəlman sözünü. Məsələn, ot* (C. Məmmədquluzadə): *müsəlman* sözü: 1 – ‘müsəlman (burada Azərbaycan dili nəzərdə tutulur. – G. Ə.) dilinə məxsus olan söz’ (əsas); 2 – ‘*müsəlman* sözünün özü’; 2. H ü m m ə t ə l i. *A kişi, yox, yox, saldat söhbəti yoxdu* (C. Məmmədquluzadə): *saldat söhbəti*: 1 – ‘saldat ilə bağlı söhbət’ (əsas); 2 – ‘saldatların öz arasında olan söhbət’; 3. M ə r c a n x a n ı m. ...*Millət işi və camaat işi desən, hər gün ictimai işlərdə və məclislərdə* (C. Məmmədquluzadə): *millət işi və camaat işi*: 1 – ‘millət və camaat üçün görülən iş’ (əsas); 2 – ‘millətin və camaatın özünün gördüyü iş’; 4. M ə r c a n x a n ı m. ...*Hərənin bir dərdi olar, sən axır, niyə bizə baxırsan və çörəyini yarımçıq qoyub arvad-uşaq söhbətinə qarışırsan* (C. Məmmədquluzadə): *arvad-uşaq söhbəti*: 1 – ‘arvad-uşağın etdiyi söhbət’ (əsas); 2 – ‘arvad-uşaq haqqında olan söhbət’; 5. Ş e y x N ə s r u l l a h. ...*Xalqın heç bir nəfərinə öz nəfsini və əxlaqını təmizləmək padşahlara və sultanlara zəruri olan qədər zəruri deyildir ki, məmləkətə möhkəm bir İskəndər səddi çəkib, qəlb ölkəsini, Yəcucun şərri kimi pis olan düşmən təşvişindən əmin eləsin* (C. Məmmədquluzadə): *düşmən təşvişi*: 1 – ‘düşmənlə bağlı təşviş keçirmək’ (əsas); 2 – ‘düşmənin təşviş keçirməsi’.

Artıq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dilimizdə zəngin omonimlik faktları ilə seçilən birləşmələr III növ təyini söz birləşmələridir. Bunu tədqiqat nəticəsində əldə olunan faktların çoxluğu da təsdiqləyir. III növ təyini söz birləşmələrinin omonimliyinə aid materialların kəmiyyətə çoxluğu bu birləşmələrin elastik quruluşu, tərkib hissələrinin ifadə imkanlarının genişliyi, dinamikliyi, birləşmənin işlənmə tezliyi ilə bağlıdır. III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələrin tam formalaşması da sintaktik omonimlik hadisəsinin yaranmasına şərait yaradır, çünki yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, omonimlik hadisəsi dilin sintaktik səviyyəsində məhz mənə və qrammatik (sintaktik) əlaqələrin əsasında reallaşan dil faktı kimi təzahür edir.

Dilçiliyimizdə sintaktik omonimlik hadisəsinin tədqiqi tarixi yenidir, buna görə də sintaktik omonimlik hadisəsinə və söz birləşmələrinin omonimliyinə həsr olunmuş ayrıca tədqiqat işi tapmaq mümkün deyildir. Buna baxmayaraq birbaşa şəkildə olmasa da, dolayısı yolla, dilin başqa problemləri ilə əlaqədar olaraq bəzən sintaktik omonimlik hadisəsinə də toxunulmuşdur. III növ omonim təyini söz birləşmələrinə aid olan *Əhmədin dəvəti* birləşməsinin cümlə daxilində təhlilini verən K. Abdullayev söz birləşməsinin omonimliyini onun daxil olduğu cümlənin omonimliyi kimi təhlil edir, həmin cümlədəki reallaşma hallarını mübtədə tərkibindəki subyektin aktiv və ya passiv mövqeyi ilə əlaqələndirir. Müəllif bu omonimliyi mübtədanın həmişə açıq və ya gizli şəkildə cümlənin prepozisyonal-məntiqi əsasının əmələ gəlməsində vacib rol oynayan subyekti ifadə etməsi, informasiyanı ötürənin kommunikativ məqsədlərindən asılı olaraq bir forma daxilində bir neçə müxtəlif dərין quruluşu reallaşdırma imkanı kimi izah edir: «Bir üst quruluş iki dərין quruluşu özündə ehtiva edir və ya bir formal quruluş iki müxtəlif məzmun qatı təqdim edə bilir ki, gördüyümüz kimi, bu da cümlədə mürəkkəbləşdirilmiş mübtədə tərkibinin mövcud olması nəticəsində baş verir» [5. S. 58].

Onu da qeyd edək ki, K. Abdullayev doğru olaraq bu qeyri-müəyyənliyin kommunikasiya prosesində müxtəlif maneələrin yaranmasına səbəb olduğu və bu maneələrin dəf edilməsinin makrotekst və situasiya hesabına həyata keçirildiyi qənaətinə gəlmişdir.

Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

1. *Aruz oğlancığı Qıyan Səlcuqun, Basat qardaşının intiqamını Təkgözdən almışlar, minnətini Qalın Oğuz çəkir* (K. Abdulla): *qardaşının intiqamı*: 1 – ‘Basatın öz qardaşının intiqamını Təkgözdən alması’ (əsas); 2 – ‘qardaşın kimə və ya nəyə görə intiqam alması’; 2. *Keşişin dəvəti ilə bir neçə dəfə onlara qonaq getmiş, üzüaçıq gəzən xristian qadınlarını görmüş və yazmışdı* (Ə. Cəfərzadə): *keşişin dəvəti*: 1 – ‘keşişin kimi isə dəvət etməsi’ (əsas); 2 – ‘keşişin kim tərəfindənsə dəvət olunması’; 3. *A ğ a M u s a ...Onda sən də borclu qalmadın, Hacının təqaüdümdən imtina elədin* (Ə. Əmirli): *Hacının təqaüdü*: 1 – ‘Hacının N. Nərimanova ayırdığı təqaüd’ (əsas); 2 – ‘Hacının aldığı təqaüd’; 4. *C a m a l. Barmağında mənim nişan üzüyüm, ürəyində isə Yusifin məhəbbəti* (S. Rəhman): *Yusifin məhəbbəti*: 1 – ‘Bənövşənin Yusifə olan məhəbbəti’ (əsas); 2 – ‘Yusifin kimə isə olan məhəbbəti’; 5. *Kişi daha plaşı soyunmadı,*

qapını açdı, arvadın sorğusuna macal vermədən otaqdan çıxdı (S. Əhmədli): *arvadın sorğusu*: 1 – ‘arvadın onu sorğu-sual etməsi’ (əsas); 2 – ‘kiminsə arvadı sorğu-sual etməsi’; 6. *Rəis də məni göndərişlə rektorun qəbuluna yolladı* (Y. Əhmədov): *rektorun qəbulu*: 1 – ‘rektorun kimisə qəbul etməsi’ (əsas); 2 – ‘rektorun kim tərəfindənsə qəbul olunması’.

III növ təyini söz birləşmələrindəki omonimlik hadisəsinin mahiyyətini düzgün şəkildə dərk etmək üçün yuxarıda sadalanan nümunələrdən birincisi üzərində dayanaq: *qardaşının intiqamı* birləşməsində omonimliyin meydana çıxmasına səbəb birləşmənin birinci tərəfinin aktiv (*qardaşın kimə və ya nəyəsə görə intiqam alması*) və ya passiv (Basatın öz *qardaşının intiqamını* Təkgözdən *alması*) mövqedə durmasıdır. Onu da qeyd edək ki, birinci tərəfin mövqeyi onun ikinci tərəfə olan münasibəti əsasında müəyyənləşir. Göründüyü kimi, cümlə daxilində həmin söz birləşməsi bu mənələrdən yalnız birini, yəni birinci tərəfin ikinci tərəfə münasibətdə passiv mövqedə durması nəticəsində meydana çıxan mənanı reallaşdırır.

III növ təyini söz birləşmələrinin omonimliyi faktına televiziya dilində də təsadüf olunur, məs.: 1. *İngilis əsgərlərin işgəncəsi* («Xəzər» tv): 1 – ‘ingilis əsgərlərin iraqılı məhbusları işgəncəyə məruz qoyması’ (əsas); 2 – ‘ingilis əsgərlərin kim tərəfindənsə işgəncəyə məruz qalması’; 2. *Səfirin təqdimatı* («Xəzər» tv): 1 – ‘ABŞ öz səfirinin təqdimatını ləngidir’ (əsas); 2 – ‘səfirin kimi və ya nəyi isə təqdim etməsi’.

Dilimizin bütün özünəməxsus keyfiyyətlərini yaradıcılıqlarında əks etdirən M. F. Axundov və C. Məmmədquluzadənin dram əsərlərinin dilində də omonim III növ təyini söz birləşmələrinə aid kifayət qədər nümunə tapmaq mümkündür. Onların bəzilərini nəzərdən keçirək: 1. *M o l l a H ə m i d ...Hələ buyurun görək zəhmət çəkməyinizdən qərəz məhz o cənabın ziyarətidir, ya başqa bir məramınız dəxi var?* (M. F. Axundov): *cənabın ziyarəti*: 1 – ‘nuxuluların cənabı ziyarət etməsi’ (əsas); 2 – ‘cənabın kimi isə ziyarət etməsi’; 2. *N u x u l l a r ...Olacağa çarə yoxdur. İndi bizim təklifimiz nədir?* (M. F. Axundov): *bizim təklifimiz*: 1 – ‘Molla İbrahimxəlilin nuxululara etdiyi təklif’ (əsas); 2 – ‘bizim irəli sürdüyümüz təklif’; 3. *D i v a n b ə y i. A canım, aşağı düşən atlıların xəbərini mənə tatarlar verməyiblər, malağanlar söyləyiblər* (M. F. Axundov): *atlıların xəbəri*: 1 – ‘kiminsə atlılarla bağlı verdiyi xəbər’ (əsas); 2 – ‘atlıların gətirdiyi xəbər’; 4. *P r o f e s s o r ...Elədə bəs, Pərvərin dəvətini qəbul etmək* (C. Məmmədquluzadə): *Pərvərin dəvəti*: 1 – ‘Pərvərin professoru dəvət etməsi’ (əsas); 2 – ‘Pərvərin kim tərəfindənsə

dəvət olunması'; 5. Şeyx Nəsrullah ...*İman məmləkətini canalıcı naz-qəmzə gözəllərinin qarətindən mühafizə etmək üçün siğə möhkəm bir tədbirdir* (C. Məmmədquluzadə): *naz-qəmzə gözəllərinin qarəti*: 1 – 'gözəllərin kimi isə qarət etməsi' (əsas); 2 – 'kiminsə gözəlləri qarət etməsi'; 6. *Qalan kəndlilər dəvəçinin ölüsünü sürüyüb salırlar otağa* (C. Məmmədquluzadə): *dəvəçinin ölüsü*: 1 – 'öldürülmüş dəvəçi' mənasında (əsas); 2 – 'dəvəçinin ölən hər hansı bir yaxını'.

Sintaktik omonimlik hadisəsinin tədqiqində bədii üslub nümunələrinə müraciət olunması daha zəngin materialın toplanmasına şərait yaradır. Bu isə bədii ədəbiyyatın, daha doğrusu, bədii üslubun dilimizdə sintaktik omonimlik hadisəsinə izləmək üçün ən əhəmiyyətli mənbə olduğunu bir daha sübut edir. Çünki dilin digər üslublarından fərqli olaraq, bədii üslub həm ədəbi dil, həm də canlı danışq dili faktlarını əhatə edə bilir. Aşağıdakı nümunələrin də mənbəyi bədii üslub, daha dəqiq desək, müasir Azərbaycan ədəbiyyatıdır: *kişinin cəzası, gələcək nəslin məhkəməsi, orqanların tapşırığı, əsgərin müşayiəti, müəlliminin danlağı, kolxozun sifariş, həkimlərin müalicəsi, bankın təsdiqi, Hüseyinin tərbiyəsi, redaktorun qəbulu, katibənin zəngi, müəlliminin sorğu məclisi, Beyrəyin cəzası, Oğuzun casusu, Dış Oğuzun payı, Ağanın tərfi, qız-gəlinlərin təqlidi, İmanlının hayfı, atamın təhqiri, Buxara əmirinin hədiyyəsi, Əlfridin qiyməti, qızın rəyi, müqtədir aktyorun, dünyagörmüş ağsaqqalın alqışı, Qacarın qisası, ruhumun qayğısı, bədənimin əsarəti, dövlətin himayəsi* və s. Onu da qeyd edək ki, bu nümunələrin sayını artırmaq mümkündür.

İsmi birləşmələrin omonimliyi tədqiq olunan zaman həmin söz birləşmələri təcrid olunmuş şəkildə deyil, cümlə və mətn daxilində nəzərdən keçirilməlidir. Yalnız bu zaman onlarda omonimlik faktının mövcudluğu və birləşmə daxilində ifadə olunan mənələrdən hansının aparıcı mövqedə olması haqqında düzgün qənaətə gəlmək olar. Q. Kazımov yazır: «Söz birləşmələrinin semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini cümlədən kənarda da öyrənmək olar, lakin onların əlamət və xüsusiyyətləri cümlə daxilində daha dəqiq müəyyənləşir, ona görə də sintaksisin bu ilkin vahidinin cümlə daxilində öyrənilməsi daha münasib sayılır» [6. S. 42].

Sintaktik omonimlik hadisəsinin mövcudluğu, eləcə də onun ismi söz birləşmələrində təzahürü mənfi dil hadisəsi kimi arzuolunan hal hesab olunmasa da, amma kommunikasiya prosesində heç bir ciddi maneə yaratmır. O. V. Draqoyun çoxmənalılıqla bağlı aşağıda qeyd olunan fikrini eynilə ismi söz birləşmələrinin omonimliyində də aid etmək olar: «Çoxmənalılıqla bağlı problem, bir qayda olaraq, danışan və yazan tərəf üçün aktual deyil – normal ünsiyyətdə insanlar eyni vaxtda söyləmə bir neçə fikir daxil etməzlər. Şərhin

müxtəlif variantları arasındakı seçim yalnız dinləyici və ya oxucu tərəfindən anlama prosesində həyata keçirilir» [7. S. 44].

Sintaktik omonimliyin ünsiyyət prosesinə mane olan mənfi dil hadisəsi kimi qiymətləndirilərək tədqiqata cəlb olunmaması doğru olmazdı. O cümlədən söz birləşmələrinin və onun böyük hissəsini təşkil edən ismi birləşmələrin omonimliyi də tədqiqatdan kənar qalmamalıdır. Çünki ismi birləşmələrin omonimliyinin tədqiqı bu dil vahidlərinin informativ yükünün müəyyənləşdirilməsi və kommunikasiya prosesindəki mövqeyinin dəqiqləşdirilməsi baxımından zəruridir.

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti. Omonimlik hadisəsinin dilin sintaktik səviyyəsində tədqiqı Azərbaycan dilçiliyində işlənməmiş sahələrdəndir. Məqalədə ilk dəfə olaraq ismi birləşmələrin omonimliyi və bu dil faktının həmin birləşmələrin informasiya ötürücülüyunə təsiri araşdırılmışdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatın nəticələrindən Azərbaycan dilinin qrammatikasının (sintaksis bölməsi üzrə) tədrisi prosesində, söz birləşmələrinin məzmun tərəfinin, istifadə imkanlarının genişliyinin öyrənilməsində və məşın tərcüməsi sahəsində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Seyidov Y. M.* Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992.
2. Неоднозначность на уровне словосочетания и предложения. <http://www.krugosvet.ru>
3. *Колесников Н. П.* Омонимичные словосочетания в составе предложения // Науч. докл. высш. шк.: Филол. науки. М.: Высш. шк., 1967. № 6.
4. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə. Bakı: Elm, 1981. C. 3: Sintaksis.
5. *Abdullayev K.* Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
6. *Kazımov Q. Ş.* Müasir Azərbaycan dili: Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007.
7. *Драгой О. В.* Разрешение синтаксической неоднозначности: правила и вероятности // Вопр. языкознания. 2006. № 6. <http://www.ebiblioteka.ru>

ГЮНЕЛЬ АЛИЕВА

ОБ ОМОНИМИИ ИМЕННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Р е з ю м е

Статья посвящена омонимии именных словосочетаний в современном азербайджанском языке. По мнению автора, омонимия чаще всего проявляется среди именных словосочетаний третьего типа. Такой вывод сделан на основе анализа языкового материала литературно-художественного и публицистического стилей. Однако благодаря возможности устранения омонимии словосочетаний с помощью предложений, текста и контекста это явление не препятствует процессу коммуникации.

Ключевые слова: *современный азербайджанский язык, синтаксическая омонимия, омонимия именных словосочетаний, процесс коммуникации, информативная нагрузка языковых единиц*

GUNEL ALIYEVA

ABOUT HOMONYMY OF THE NOMINAL COMBINATIONS IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

S u m m a r y

This article is dedicated to the problems of homonymy of the nominal combinations in the modern Azerbaijani language. In this article as a result of analysis of the artistic and publicistic stylistic materials the concept of possessing rich appearing chances of the homonymic phenomenon of the third type defining word combinations is dealt with. The author comes to conclusion that as it is possible to eliminate the homonymy of the word combinations by means of a sentence, a text and a context it doesn't make obstacle for the communication process and it is necessary to study this fact of the language.

Key words: *the modern Azerbaijani language, syntactic homonymy, the homonymy of the nominal combinations, the process of communication, the informative load of the language units*

Ünvan: Az-1148. Bakı-148, Z. Xəlilov küç., 23. Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya fakültəsi, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

E-mail: gunell9ng@mail.ru

Çapa təqdim edən

T. Hacıyev –
«Türkologiya» jurnalı
redaksiya heyətinin üzvü

Çapa tövsiyə edən

AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun elmi şurası
(21.I.2011, protokol № 2)

**Məqalənin redaksiyaya
daxil olma tarixi**

24.XII.2010

**Təkrar işlənməyə
göndərilmə tarixi**

21.II.2011

Çapa göndərilmə tarixi

25.II.2011

ŞƏBNƏM HƏSƏNLİ

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA FELLƏRDƏN İSİM YARATMA

X ü l a s ə. Yeni söz yaratmaq məqsədilə xüsusi sözdüzəldici morfemlərin (affiks) sözlərlə birləşməsi morfoloji yolla sözyaratma adlanır. Türk dillərində şəkilçilər vasitəsilə sözyaratma söz yaradıcılığı üsullarının ən məhsuldarıdır. Fel köklərindən də xüsusi şəkilçilərin vasitəsilə yeni isimlər yaranır. Məqalədə də fel köklərindən isim yaradan məhsuldar şəkilçilər tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *affiks, sözyaratma, türk dilləri, isim yaratma, morfoloji yol*

Olduqca zəngin derivatoloji imkanlara malik olan türk dillərində morfoloji üsul söz yaradıcılığında aparıcı rol oynayır. Dilin müxtəlif laylarında demək olar ki, hər zaman əsas sözyaratma üsulu kimi çox zəngin və rəngarəng imkanlara malik olan morfoloji üsul daim inkişafında və dəyişməkdə olan dil ünsürlərinin, habelə ayrı-ayrı sözlərin konkret məna və məzmun kəsb etməsində yaxından iştirak edir. Bu baxımdan dildə işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin zənginliyi də sözyaratma prosesinin mütəmadi inkişafını təmin edən ən əsas amildir. Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri də tarixən morfoloji üsulla söz yaratma dilin inkişafı və formalaşmasında başlıca vasitə olaraq qalmışdır. Xüsusilə təkcə isim yaradıcılığında onlarla şəkilçinin işləkliyi bu dillərdə morfoloji qanunauyğunluqlar əsasında yeni sözlərin yaranmasına necə böyük təsir göstərməsinin bariz nümunəsidir. İsim yaradıcılığında işlək olan bu şəkilçilərin bir qismi fellərdən yeni söz əmələ gətirmə xüsusiyyətinə malikdir.

Müxtəlif mənalı və funksiyalı sözlərin yaranmasında iştirak edən feldən isim düzəldən şəkilçilərdən biri olan *-ma*, *-me* tarixən də işləkliyi və çoxfunksiyalılığı baxımından əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. A. N. Kononov, N. K. Dmitriyev və digər türkoloqlar bu şəkilçinin *-maq*

məsdər şəkilçisi ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər. «Bircə, bir tərəfdən, həmin şəkilçinin ancaq fel köklərinə bitişməsi, digər tərəfdən – yenə həmin şəkilçinin tam forması olan *-maq*, *-mək* şəkilçisinin isim əmələ gətirməsi, ismə yaxınlaşması *-ma*, *-mən*in *-maq*, *-məklə* bir mənşədən olduğunu təsdiq etməyə əsas verir» [1. S. 104]. S. Cəfərov da bu şəkilçinin *-maq²* məsdər şəkilçisindən törənib dilimizdə atributiv və substantiv isimlər əmələ gətirdiyini qeyd edir [2. S. 181]. M. Erginin fikrincə, bütün fel köklərinə artırıla bilən *-ma*, *-me* şəkilçilərinin əsas funksiyası iş isimləri yaratmaqdır [3. S. 186]: *okuma*, *gelme*, *yazma* və s. R. Rüstəmov isə bu şəkilçinin hal-vəziyyə, əşya, keyfiyyə, münasibət bildirdiyini, bununla yanaşı, konkret isimlər düzəltdiyini qeyd edir [4. S. 23]. Türk dilində xəfif məsdərin şəkilçisi olan bu şəkilçi qoşulduğu fellərə isim xüsusiyyəti qazandırır. Ən çox terminyaratmada istifadə olunan bu şəkilçinin digər bir xüsusiyyəti isə qəlibləşən, əşya adı bildirən sözlər düzəltməkdir. Hərəkət və proses adı bildirən birinci qrup isimlərdən fərqli olaraq *dondurma*, *kavurma*, *dolma* kimi sözlər felə aid xüsusiyyətini tamamilə itirərək qəlibləşmiş ismə çevrilmişdir. Hind-Avropa dillərindəki *-tion*, *-ung* şəkilçilərinin qarşılığı kimi *-ma²* şəkilçisi həm də mücərrəd anlayışları ifadə etmə xüsusiyyətinə malikdir.

Türk dilinin ərəb-fars mənşəli hərəkət adlarından, fail və məfullardan təmizlənməsində (*süküt – düşmə*, *murur – geçme*, *kiraat – okuma*, *muhafaza – koruma*, *naliş – inleme*, *nevaziş – okşama*, *ihraç – çıxarma*, *tediye – ödəme*, *istikbal – qarşılama*, *temadi – uzama*, *müzayede – artırma*) aktiv rol oynamış bu şəkilçi terminlərin türkləşməsində də əsas vasitələrdən biridir: *tarh – çıxarma*, *mizan – sağlama*, *teşri – yasama*, *icra – yürütmə*, *tehammür – mayalanma*, *taşfiye – arıtma*, *temeyyu – sivilaşma*, *tahkik – gerçəkləmə*, *tekanuz – çelişmə* və s.

Sifət yaratma xüsusiyyətinə malik olan *-ma²* şəkilçinin yaratdığı isimlərin əksəriyyətində də sifətlik xüsusiyyəti hiss olunmaqdadır. Görünür, ilk yaranarkən sifət şəklində olan bu sözlər tədricən qəlibləşib isimləşmişdir. Xüsusilə yeməklə bağlı sözlər bu qəbildəndir: *dolma*, *şekerleme*, *sarma*, *ezme*, *akıtma*, *tarama*, *bulama*, *katlama*, *kaplama*, *pastırma*, *dürme*, *tarama*, *söğürme*, *çevirme*, *haşlama*.

-ma² şəkilçisinin sözyaratma funksiyalarından biri də fellərə qoşularaq əşya adı bildirən isimlər yaratmaqdır. Bu sözlər hərəkət adı bildirən isimlərlə omonim xarakter daşıyır: *asma*, *burma*, *sıtma*, *inme*, *saçma*, *donanma*, *yarma*, *kazma*, *döşəme*, *çizme* və s.

Azərbaycan dilində də bu şəkilçi proses, hal-vəziyyət ifadə edən isimlərin yaranmasında olduqca işləkdir: *uydurma, döşəmə, gəlmə, qızdırma, vuruşma, suvarma* və s. Qeyd etdiyimiz məna çalarını ifadə etməsi şəkilçinin termin yaratmadakı rolunu daha da artırır. «Bu şəkilçidən terminlərin yaranmasında daha çox istifadə olunmasının əsas səbəbi də elmdə hərəkət və proseslə bağlı anlayışların daha zəngin olmasıdır» [5. S. 61]. Ayrı-ayrı prosesləri ifadə edən bu şəkilçi geniş sözyaratma qabiliyyətinə malikdir: *görmə, durulma, sorulma, süzülmə, maqnitlənmə, aşqarlama, şüalanma, süzmə* və s.

Terminyariatma zamanı bu şəkilçi nəinki sadə, həm də düzəltmə fellərə artırılır. Ən çox *-laş², -lan², -dir⁴* şəkilçilərindən sonra artırılan *-ma²* şəkilçisi düzəltmə fellərin ifadə etdiyi hərəkəti adlandırmaq vəzifəsini yerinə yetirir: *əhəngləşmə, durulaşdırma, qatılaşdırma, fırlanma, sızlaşma* və s. Həm alınma, həm də milli sözlərə qoşulan bu şəkilçi nümunələrdən görüldüyü kimi onları məsdərləşdirir, yəni fəle isim xüsusiyyəti qazandırır və tədricən onlar isimlik qazanır. Ancaq bu şəkilçinin yaratdığı yeni sözlər arasında müasir dildə əşya adı bildirən sözlər əksəriyyət təşkil edir: *çəkmə, süzmə, qovurma, döşəmə*. Təsirli və təsirsiz fellərə qoşularaq proses ifadə edən şəkilçi vasitəsilə yaranan isimləri 2 qismə bölmək mümkündür: a) prosesin gedişini ifadə edənlər (*becərilmə, anlama, qidalanma, baltalama, doydurma, buxarlanma*); b) prosesin nəticəsini və ya bitmiş bir prosesi ifadə edənlər (*vurma, sınma, toqquşma, aldatma*).

Türkmən dilində də isim yaratma xüsusiyyətinə malik olan *-ma²* şəkilçisi digər oğuz qrupu türk dillərində olduğu kimi hərəkət, proses adı bildirən sözlər yaradır. Sadə və düzəltmə fel köklərinə artırılan bu şəkilçi həm alınma, həm də milli sözlərdən yeni isimlər yaradır. Terminyariatmada da aktiv olan bu şəkilçi Azərbaycan dilində olduğu kimi, *-la², -lan², -laş², -dir⁴, -t, -n* şəkilçilərindən sonra gələrək fellərin ifadə etdiyi hərəkəti, o hərəkətin baş verdiyi prosesi adlandıran isimlər əmələ gətirir: *dolandırma* 'idarəetmə', *optimallaşdırma*, *iymitlendirme* 'bəsləmə', *ayyərmə* 'dövrəçmə', *qozqanma* 'tərpənmə', *ıraqdama* 'titrəmə', *eyülma* 'pozulma', *şemallatma* 'ventilyasiya', *dikeltme* 'bərpa', *denaqramlaşma* 'müvazinətləşdirmə', *eglenme* 'ləngimə', *deneşdirme* 'müqayisə', *qışarma* 'meyiletmə' və s.

Bununla yanaşı, türkmən dilində də bu şəkilçinin əşya, vasitə, alət adı bildirmə xüsusiyyəti mövcuddur: *anlatma* ‘ifadə’, *süyyəşmə* ‘sürüşdürücü’, *denleme* ‘tənlik’, *tizleme* ‘təcil’, *qoranma* ‘mühafizə’, *artma* ‘artım’, *bölme*, *ölçeme* ‘ölçü’.

Oğuz qrupu türk dillərindən biri olan qaqauz dilində də $-ma^2$ şəkilçisi həm isim, həm də sifət düzəldici xüsusiyyətə malikdir. Bu qrupa daxil olan digər dillərlə eyni mənə çalarları ifadə edən $-ma^2$ şəkilçisi fel köklərindən hərəkət, proses və əşya adı bildirən yeni sözlər yaradır: *kazma* ‘bel’, *dolama* ‘dolama’, *kıvırma* – yemək adı, *qözleme* – yemək adı, *yarma*, *dokuma*, *asma*, *örmə*, *kapma*. «Yeni yaranan sözlər əksərən omonim xarakterlidir ki, bu da $-ma$, $-mə$ / $-me$ şəkilçinin sifət yaratma xüsusiyyəti ilə bağlıdır» [6. S. 96].

Türk dilində həm də məsdər şəkilçisi funksiyası olan $-ış^4$ şəkilçisi mücərrəd mənalı isimlər yaratma xüsusiyyətinə malikdir: *kapanış*, *açılış*, *buluş*, *veriş*, *alış*, *çıkış*, *anlayış*. Bütün fellərə artırılan bilən bu şəkilçinin yaratdığı isimlər heç bir vaxt atributivlik daşımır, yəni sifət və ya təyin ola bilmir. Fellərdən isim yaradan işlək şəkilçilərdən olan $-ış^4$ türk dilində müxtəlif mənə çalarları yaratma xüsusiyyətinə malikdir. Türkoloqlar türk dillərinin əksəriyyətində işlənən bu şəkilçinin işin və ya icra üsulunu ifadə etdiyi qənaətindədirlər. R. Rüstəmov isə bu mənə çalarlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

- 1 – hal-vəziyyət bildirən isimlər: *yarış*, *bakış*, *koşuş* və s.;
- 2 – tərz bildirən isimlər: *okuyuş*, *söyleyiş* və s. [4. S. 24].

Türk dilində eyni zamanda nevi məsdərin şəkilçisi olan $-ış^4$ şəkilçisi əşya adı deyil, hərəkət adı ifadə edir. Ancaq bəzən qəlibləşərək əşya adı da ifadə edir: *atış*, *gülüş*, *buluş*, *bakış* və s.

Müasir dildə feldən isim yaradan ən işlək şəkilçilərdən biri olan $-ış^4$ tarixən $ş$ variantında mövcud olmuşdur: *alkış*, *kargış*, *taniş* sözlərində bu variant hələ də yaşamaqdadır.

Bu şəkilçisi türk dilinin özləşmə hərəkəti zamanı da dilin yabancı ünsürlərdən təmizlənməsində fəal olan $-ış^4$ şəkilçisi vasitəsilə yaranan sözlərdən ərəb və fars məsdərlərinin dildə qarşılığının tapılmasında istifadə olunmuşdur: *azimet* – *gidiş*, *halâs* – *kurtuluş*, *avdet* – *dönüş*, *intibah* – *uyaniş*, *muvasalet* – *varış*, *icat* – *buluş*, *medhal* – *giriş*, *tezayut* – *artış* və s.

Dil inqilabının bir parçası olan türkcə terminyaratma prosesində də bu şəkilçi tez-tez müraciət olunan vasitələrdəndir. $-ma^2$ şəkilçisi qədər olmasa da $-ı\text{ş}^4$ şəkilçisi terminologiyada hərəkət və prosesləri ifadə edən adların-terminlərin yaranmasında aktivdir. Osmanlıcada mövcud olan *telekki, zihniyat, tevekkun, maruzat* kimi sözlər $-ı\text{ş}^4$ vasitəsilə yaranan *kavrayış, anlayış, oluş, sunuş* kimi türk mənşəli isimlərlə əvəz olunmuşdu.

Azərbaycan dilində də bu şəkilçi fellərə qoşularaq müxtəlif semantikali isimlər yaratmağa xidmət edir. Omonim şəkilçi olan $-ı\text{ş}^4$ qarşılıq növün əlaməti olmaqla yanaşı hərəkət və proseslə bağlı olan, mücərrədlik ifadə edən sözlər yaradır. $-ı\text{ş}^4$ şəkilçisinin Azərbaycan dilində qoşulduğu sözlərdə yaratdığı mənə çalarlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) hərəkətin adını bildirən isimlər (*yürüş, yeriş, vuruş, döyüş*); b) proses və hərəkətin nəticəsini bildirən isimlər (*yığış, uduş, yüksəliş, dönüş*); c) hal-vəziyyət ifadə edən isimlər (*titrəyiş, gəliş, duruş*); d) konkret isim bildirən adlar (*arayış, göstəriş, çıxarış, düzəliş*).

Termin yaradıcılığında işlək olan bu şəkilçi «ən çox milli mənşəli sözlərə artırılaraq müxtəlif modelli terminlər yaradır. Bu xüsusiyyət isə həmin şəkilçinin mənşəyi ilə, yəni, fellə əlaqədar olması ilə bağlıdır» [5. S. 59].

Qaqauz dilində də mövcud olan bu şəkilçi adətən felin qarşılıq-birgəlik növü ilə üst-üstə düşməklə yanaşı aşağıdakı funksiyaları da həyata keçirir:

1 – hərəkət adı bildirən isimlərin yaranması da müşahidə olunur: *açılış* ‘açılış’, ‘açma’, *dolaş* ‘dolanma’, ‘ötmə’, *alış* ‘alma’, ‘satılma’, *atış* ‘tullama’, ‘atma’, ‘atış’, *aalayış, çaarış / çurış, aldaniş* ‘özünüaldatma’, ‘özünə vurğunluq’, *örüüş* ‘yeriş’;

2 – proses adını bildirən isimlər yaranmasında iştirak edir: *bozuş* ‘mübahisə’, *diiş* ‘mübadilə’, ‘növbə’, *konusuş* ‘qonaqlıq’, *oturuş* ‘toplantı’, *ayırış* ‘boşanma’, *düüş* ‘döyüş’, *görüüş* ‘görüş’;

3 – müxtəlif mənəli konkret və mücərrəd isimlər əmələ gətirir: *soruş* ‘sual’, *baalaşık* ‘müttəfiq’, *söleyiş* ‘atalar sözü’, *daniş* ‘məsləhət’, *çixış* ‘nəticə’.

Fellərin sonuna artırılan $-ı\text{ct}^4$ şəkilçisi isə çoxluq, artıqlıq, davamiyyət, atributivlik ifadə edən isimlərlə yanaşı, alət, dəzgah adı

bildirən sözlərin düzəldilməsində istifadə olunur: *kalıcı*, *ivdirici*, *iletici*, *inceltici*, *oyalayıcı*, *görücü*, *okuyucu*, *düşündürücü*, *artırıcı*, *bağlayıcı*, *ayırıcı* və s.

Bu şəkilçi əski türkçədə $-gçi^2$ / $-guçi^2$ şəklində olmuşdu. $-g$, $-gu$, $-gü$ + $-çi$, $-çi$ birləşməsindən yaranan şəkilçi g -nin düşməsi ilə $-uşı$, $-üçi$ formasını almışdır. Sonradan $ç$ -nin c ilə əvəzlənməsi və dodaqlanan saitlərin ahəngə uyğun olaraq öz yerini qapalı saitlərə verməsi nəticəsində $-ıcı$, $-ici$ şəkli meydana çıxmışdır. $-ıcı^4$ şəkilçisinin yaratdığı isimlər həm ümumişlək, həm də terminoloji mənə daşıyır, məs.: *tüketici*, *denetici*, *yönetici*, *üretici*, *eğitici*, *dinleyici*, *alıcı*, *verici* kimi sözlər müxtəlif terminoloji sistemlərin tərkib hissəsidir.

Ümumiyyətlə, bu yolla yaranan sözlər əsasən hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirəni və bu işi daima, mütəmadi olaraq həyata keçirən şəxsi ifadə peşə adlarını bildirir: *satıcı*, *dikici*, *bakıcı*, *örücü*, *alıcı*, *eğitici*, *denetici*, *yönetici*, *ekici* və s.

$-ıcı^4$ şəkilçisinin digər bir xüsusiyyəti isə adət halını almış vəziyyəti ifadə edən atributiv adlar yaratmaqdır: *yiyci*, *binici*, *bölücü*, *yırtıcı*, *arabulucu*, *araştırmacı* və s.

Azərbaycan dilində isə «həmin şəkilçi vasitəsilə əsasən hər hansı bir hərəkəti davam etdirən şəxs, heyvan və ya alət adlarını bildirən atributiv isimlər əmələ gətirilir» [2. S. 94], məs.: *alıcı*, *dinləyici*, *qaldırıcı*, *bilici*, *oxucu*, *ötürücü*, *gəmirici* və s.

Terminoloji sistemin əsas vasitələrindən olan $-ıcı^4$ şəkilçisi türk dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də fellərə əlavə olunaraq ayrı-ayrı prosesləri və alətlərin adlarını bildirən terminlər əmələ gətirir.

Türkmən dilində bu şəkilçinin $-ıcı^4$, $-iji^4$ variantları mövcuddur, məs.: *keçiriji*, *ayıklayıcı*, *düzüjü*, *galplaşdırıcı*, *qoneldiji*, *bezikdirici*, *gıcındırıcı* və s. Bu şəkilçinin ahəng qanununa uyğunlaşdırılmış $-uci$, $-uji$ variantı da var. Bu sözlər də axırıncı hecadakı dodaqlanan sait şəkilçidəki birinci i saitinin u ilə əvəzlənməsinə səbəb olmuşdur, məs.: *gansoruçi*, *ovruji*, *arabozuci*, *tutuji*, *övrüji* və s.

İşləkliyi ilə diqqəti cəlb edən $-tı^4$ şəkilçisinin müasir türk dilindəki funksiyaları aşağıdakılardır:

1 – sifət mənşəli sözlərdən yaranan fellərə qoşularaq atributiv xarakterli isimlər yaradır: *işartı*, *qızartı*, *bozartı*, *alçaltı*, *boşaltı*, *göğerti*, *karaltı*, *çökelti*, *ürperti*, *pırlıtı*, *işıltı*, *göverti* və s.;

2 – fellərə qoşularaq konkret və mücərrəd anlayış bildirən isimlər yaradır: *gömlüti, bağlantı, dayantı, düzelti, buyrultu, belirti, yükselti, oyalantı, ulantı, çilenti, koşaltı, eklenti, çakaltı, çevrinti, elenti, önerti* və s.;

3 – təqlidi sözlərə və təqlidi sözlərdən əmələ gələn fellərə artırılaraq təbiət və məişətdə olan müxtəlif səsləri ifadə edən isimlər yaradır: *zıriltı, çıtırtı, fıkırtı, şakırtı, gurultu, çığırtı, dıriltı, hıçkırtı, böğürtü, bağırıtı, böbürtü, kıpırtı* və s.

Burada daha çox *ır + tı, kır + tı, ıl + tı* sözyaratma variantları müşahidə olunmaqdadır. Bu şəkilçi vasitəsilə Azərbaycan dilində də əsasən, hadisə və cisim bildirən substantiv adlar əmələ gətirilir və türk dilində müşahidə olunan mənə xüsusiyyətləri eynilə dilimizdə də müşahidə olunmaqdadır.

Azərbaycan dilində də sifət mənşəli sözlərdən yaranan fellərə qoşularaq *ağartı, göyərti, bozartı* kimi atributiv xarakterli isimlər, *bağırıtı, tıqqıltı, şaqqıltı, uğultu* kimi müxtəlif səsləri ifadə edən isimlər yaranır.

Türkmən dilində isə bu şəkilçi *-dı, -di* şəklindədir və fellərə qoşularaq daha çox təqlidi sözlərlə bağlı olan və müxtəlif səsləri ifadə edən isimlər yaradır, məs.: *takırdı, sorkuldu, xümmürdi, şakırdı, inirdi, sakırdı, şabırdı* və s.

-ıntı, -inti, -untu, -üntü. S. Cəfərov yazır ki, «başqa türk dillərində təsadüf edilməyən və ya qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçi bizim dilimizdə nisbətən məhsuldar olub, xüsusi bir semantikaya malikdir. Etimologiyası etibarilə *-ın⁴ + -tı⁴* şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmişdir» [2. S. 93]. Ancaq digər oğuz qrupu türk dillərində də bu şəkilçiyə təsadüf edilir. Xüsusilə müasir türk dilində ərəb-fars mənşəli sözlərin əvəzlənməsində, yeni anlayışların ifadəsində olduqca məhsuldardır: *şayia – söylenti, teessür – üzüntü, evham – kuruntu, harabe – yıkıntı, kat`iyat – kesinti, aidat – ödentü* [7. S. 259].

Müasir türk dilində fasiləsiz baş verən hərəkəti (*aşıntı, yaşantı, akıntı, süzüntü, sızıntı*), prosesin adını (*çalkantı, gezinti, sallantı, sarsıntı, çırpıntı*), iş və hərəkətin nəticəsini (*birikinti, yıkıntı, yığıntı, dağıntı, kalıntı*), insanla bağlı anlayışları (*sıkıntı, takıntı, kuruntu, üzüntü, kasıntı, bozuntu*), konkret anlayışları (*görüntü, kaşıntı, alıntı, toplantı, sığıntı*) bildirən isimlərlə yanaşı, bu şəkilçi bəzən əşya və şəxsin xüsusiyyətilə əlaqədar qəlibləşmiş isimlərin yaranmasında da yaxından iştirak edir: *askıntı, çalıntı, didinti, girinti, kapantı, irinti*.

Azərbaycan dilində də bu şəkilçi hadisə, proses, nəticə bildirən isimlər yaradır: *çalxantı, sarsıntı, bağlantı, sallantı, ovxantı, yığıntı, axıntı, sıxıntı, səpinti, gəzinti, pozuntu, çürüntü, dağıntı* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, *-ıntı^f* şəkilçisinin yaratdığı bir çox söz terminoloji mənə qazanaraq texniki və elmi terminologiyaya daxil olmuşdur: *döyüntü, tikinti, qazıntı, yağıntı, tapıntı, çıxıntı, çöküntü, qaşıntı, ərinti, bulantı, sızıntı, yeyinti, ovuntu, tullantı, qırıntı* və s.

Müasir türk ədəbi dilində atributiv və substantiv isimlər yaratmaqda istifadə olunan *-ıq^f* şəkilçisinə əski türkçədə də təsadüf edilir. Ancaq mənşə etibarilə feli sifət şəkilçisi olduğundan bu şəkilçinin yaratdığı isimlərin də əksəriyyəti atributivlik xüsusiyyəti daşıyır, məs.: *kırık, yarık, delik, yanık, çizik, çürük* kimi sözlər həm sifətə, həm də bu xüsusiyyəti daşıyan anlayışların adını bildirdiyi üçün ismə aid edilir: *tanık* 'şahid', *tutuk* 'məhkum', *sanık* 'şübhəli şəxs', *yaratık* 'məxluq', *içerik* 'məzmun', *soluk* 'nəfəs', *duruk* 'statik' kimi terminlər də məhz bu şəkilçilər vasitəsilə yaranmışdır.

Ümumiyyətlə, türk dilində bu şəkilçinin yaratdığı yeni isimləri mənə baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1 – hərəkət və prosesin adını bildirən isimlər: *ısırık, hıçkırık, aksırık, kesik*;
- 2 – hərəkət və prosesin nəticəsini bildirən isimlər: *gömük, katık, yatık, bitik*;
- 3 – konkretlik bildirən isimlər: *bölük, atık, yırtık, delik, kasık, sırık, körük*.

Azərbaycan dilində atributiv isimlərin yaranmasında işlək olmasına *-ıq, -ik, -uq, -ük* şəkilçiləri terminyarmada da əhəmiyyət kəsb edir. «Bu şəkilçilərlə yaranan sözlər daha çox terminoloji birləşmələrin bir hissəsi kimi terminoloji leksikaya daxil olur. Məsələn: *örtük – qalvanik örtük, dəmir örtük, cüt örtük* (texnik terminlər); *sınıq – liftli sınıq, interkristalit sınıq* və s.» [5. S. 62].

Türkmən dilində isə bu şəkilçi qoşulduğu felin mənası ilə bağlı anlayışları ifadə edən konkret və mücərrəd mənalı isimlər yaratmaqda olduqca işləkdir. Sadə və düzəltmə fellərə artırılan *-ık^f* şəkilçisi *qazıq, üzük, serpiq, qırkılık, qatnaşık, çapışık, yaraşık, çaknışık* və s. kimi sözlər yaranır.

Bir çox türkoloqun fikrincə, $-iq^4$ şəkilçisi ilə eyni kökə sahib olan $-aq$, $-ək$, şəkilçiləri $-q$, $-k$ morfoloji vahidinin semantik diferensiasiyaya məruz qalması nəticəsində meydana çıxmışdır. Müasir türk dilində $-ak$, $-ek$ variantları olan şəkilçi $gag \rightarrow ag \rightarrow ak$ istiqamətində inkişaf prosesi keçmişdir. Şəkilçi hal-hazırda türk dilində aşağıdakı mənalarda yeni isimlər yaradır:

- 1 – yer, məkan bildirən isimlər: *barınak, korunak, bataak, bulak, durak*;
- 2 – əşya, alət, vasitə bildirən isimlər: *tarak, kaydırak, binek, kaşık, saçak*;
- 3 – mücərrəd mənalı isimlər yaradır: *istek, anlak, bellek, adak, olanak*;
- 4 – atributiv isimlər yaradır: *oturak, süzek, peltek, üşütük, döneak, bitek*;
- 5 – yeni terminlər yaradır: ədəbiyyat – *uyak, kavuştak*, iqtisadiyyat – *ortak, enek*; coğrafiya – *budak, gölek, çatak*; tibb – *çapak, geğrek, boğak, sızak*.

Türk dilindəki ən qədim şəkilçilər sırasına aid olan $-gi^4$, $-ki^4$ şəkilçiləri isə edilən, edən, bəzən də görülən hərəkətlə bağlı işi ifadə edən isimləri yaradır: *uyku, ilgi, saygı, sergi, bilgi, sevgi, sorgu, burgu, biçki, örgü, görgü, bıçkı, baskı*. Özləşmə hərəkəti zamanı çoxsaylı anlayış və məfhumun ifadəsi üçün yeni sözlər yaradan bu şəkilçi əsasında *algı, dalğı, yargı, bulgu, varğı, olgu, yetki, dolgu, sorgu, seçki, etki, katkı, yetki, çelişki, yergı* kimi terminlər meydana çıxmışdır.

Azərbaycan dilində də $-qı$, $-ki$, $-qu$, $-kü$, $-ğı$, $-gi$, $-ğu$, $-gü$ variantlarına rast gəlinən şəkilçilər daha çox əşya, hadisə və s. bildirən substantiv isimlər əmələ gətirilir: *alqı, çalğı, yanğı, qarğı, asqı, satqı, sevgi, silgi, üzəngi, düzəngi, səpki, bölgü* və s. Bu şəkilçinin yaratdığı sözlər arasında atributiv isimlərə də təsadüf edilir: *gəzərgi, ötərgi, çisəngi, kəski, qırğı, yayğı* və s. Əmələ gələn sözlər arasında ümumişlək sözlərlə bərabər bəzən elmi-texniki terminlərə də rast gəlmək mümkündür: *basqı, sarğı, dartqı, sürgü, süngü, hörgü, vurğu, sorğu*.

Oğuz qrupu türk dillərində şəkilçilər tarixən mühüm funksiya daşmış, dilin inkişafında və zənginləşməsində əsas istiqamətləndirici vasitə olmuşdur. Bu baxımdan qeyd edilən türk dillərinin semantik və

morfoloji ifadə imkanlarının müxtəlifliyi, funksional-genetik yaxınlığının müəyyənlişməsi baxımından şəkilçilərin hərtərəfli səciyyəsi, onların mənşəyi, inkişaf istiqamətləri aydınlaşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki, tarixən böyük inkişaf yolu keçmiş şəkilçilər bəzən köklə birlikdə qəliblənmiş, bəzən fonetik və semantik dəyişikliyə məruz qalmış, funksionallıq baxımından işləklik və ya passivlik qazanmışdır. Haqqında danışdığımız şəkilçilər də oğuz qrupu türk dillərində söz yaradıcılığının nə qədər geniş və rəngarəng imkanlara malik olduğunun bir göstəricisidir. Feldən isim düzəldən şəkilçilərin müasir dillərdə ən məhsuldarlarından olan $-ma^2$, $-i\check{s}^4$, $-inti^4$, $-ti^4$, $-aq^2$, $-iq^4$ kimi şəkilçilər də bu yollardan keçmiş və dilin inkişaf tarixinin böyük bir qisminin daşıyıcısına çevrilmişlər.

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti. Oğuz qrupu türk dillərinin zənginləşmə yollarının müəyyənlişməsində və tarixi ortağ türkcənin qrammatik əsaslarının hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dillərdə yeni yaranan anlayışların ifadə edilməsi, ortağ söz və ifadələrin yaradılması baxımından olduqca mühüm tədqiqat işidir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. *Mirzəzadə H.* Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.
2. *Cəfərov S.* Müasir Azərbaycan dili: (Leksika). Bakı: Maarif, 1982.
3. *Ergin M.* Türk dil bilgisi. İstanbul: Bayrak basımevi, 2004.
4. *Rüstəmov R.* Türk dilinin morfologiyası. Bakı: Nurlan, 2007.
5. *Sadiqova S.* Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı: Elm, 2010.
6. *Покровская Л. А.* Грамматика гагаузского языка. М., 1964.
7. *Banguoğlu T.* Türkçenin grameri. Ankara: TDK yayınları, 2004.

ШАБНАМ ГАСАНЛЫ

**МОРФОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
ИМЁН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ ОТ ГЛАГОЛОВ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ ОГУЗСКОЙ ГРУППЫ**

Р е з ю м е

Морфологический способ словообразования состоит в соединении особых словообразовательных морфем (аффиксов) с основой. В результате образуется новое слово. В тюркских языках способ аффиксального словообразования – самый продуктивный из всех типов словообразования. Имена существительные с помощью особых аффиксов образуются также и от глагольных основ. Анализ наиболее продуктивных аффиксов, образующих имена существительные от глаголов, и посвящена данная статья.

Ключевые слова: *аффикс, словообразование, тюркские языки, морфологический способ, образование имён существительных*

SHABNAM HASANLI

**MORPHOLOGICAL WORD-FORMATION OF NOUNS FROM
VERBS IN TURKIC LANGUAGES OF OGHUZ GROUP**

S u m m a r y

The morphological way of word-formation consists in a combination of special word-formation morphemes (affix) with a word, therefore the new word is formed. In Turkic languages a way of affixal word-formation is the most productive of all word-formation type. From verbal bases too are formed nouns by means of special affixes. The basic productive nouns-forming affixes from verbs are studied in article.

Key words: *affix, word-formation, turkic languages, morphological way, noun-forming*

Ünvan: Az-1143. Bakı-143, Hüseyn Cavid pr., 31, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

E-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com

Çapa təqdim edən

A. Axundov –
«Türkologiya» jurnalının
baş redaktoru

Çapa tövsiyə edən

AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun elmi şurası
(21.I.2011, protokol № 2)

**Məqalənin redaksiyaya
daxil olma tarixi**

24.XI.2010

**Təkrar işlənməyə
göndərilmə tarixi**

17.XII.2010

Çapa göndərilmə tarixi

25.II.2011

R E S E N Z İ Y A L A R

**İSMAYIL MƏMMƏDOV. QƏZET DİLİNİN LEKSİKASI
(1960–70-ci illərin «Kommunist» qəzetinin materialları əsasında)**

Bakı: Elm və təhsil, 2010. 162 s.

Azərbaycan mətbuatı özünün milli yaranışının yüzilliyini çoxdan ötüb keçmişdir. Bu böyük və məhsuldar tarixi prosesin bir çox elmi tərəfləri barədə dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin etiraf edək ki, çoxillik təcrübəyə, zəngin ənənələrə malik Azərbaycan mətbuatının dil prosesləri hələ lazımi diqqət səviyyəsində olmamışdır. Bir çox görkəmli dilçi alimlərimizin ayrı-ayrı əsərləri mətbuat dilimizin kompleks şəkildə öyrənilməsi işində böyük rol oynasa da, özünəməxsus keyfiyyətlər kəsb edən bu fakta dönə-dönə qayıtmaq tələb olunur. Müasir demokratik proseslər şəraitində həddindən artıq çoxalmış Azərbaycan qəzetlərində müsbət dil hadisələri ilə bərabər, dilə münasibətdə böyük bir özbaşınalıq, pis mənada sərbəstlik baş verməkdədir. Belə bir şəraitdə jurnalistlərimizə nəyin düzgün, nəyin naqis olduğunu aydınlaşdırmağın çox böyük əhəmiyyəti var. Akademiyanın bu sahədə böyük ənənələri olan Dilçilik İnstitutunun fəaliyyətini yenidən çapdan çıxmış İsmayıl Məmmədovun «Qəzet dilinin leksikası» adlı monoqrafiyasının səviyyəsindən də hiss edirik. Bu monoq-

rafiya müasir jurnalistikanın ən vacib yaradıcılıq və sənətkarlıq komponentini təşkil edən dil faktından necə istifadə etməyin üsullarını açır. Məlumdur ki, mətbuat Azərbaycan dilinin orfoqrafik, leksik, qrammatik normalarının sabitləşməsində, dəqiqləşməsində həmişə aparıcı rola malik olmuşdur. Odur ki, mətbuatda ədəbi dilin inkişafına, yeni qrammatik-leksik normaların yaranmasına diqqət ön plana çəkilir. Mətbuat həyatın müxtəlif sahələrini kifayət qədər geniş əks etdirir. Qəzetləri ədəbi dilin digər üslublarından fərqləndirən cəhət dur ki, onlar ictimai-iqtisadi həyatda baş verən dönüşləri, yenilikləri və kəşfləri dərhal, gecikdirmədən xalq kütləsinə çatdırır. Mətbuat ilk yazılı mənbə kimi əksər hallarda böyük ehtiyac duyulan söz və ifadələri qeydə alır, müəyyən edir, yayır, ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

İ. Məmmədovun «Qəzet dilinin leksikası» adlı monoqrafiyasının 36 il bundan əvvəl yazılmış və müdafiə olunmuş dissertasiyanın kitab halında çap olunması təqdirəlayiq haldır. Monoqrafiya giriş, üç fəsil, nəticə və

istifadə olunmuş ədəbiyyat siyasından ibarətdir.

Əsərin giriş hissəsində türkologiyada, rus və Azərbaycan dilçiliyində əsərlər barədə geniş məlumat verilir. Tədqiqat o dövrdə respublikamızda ən nüfuzlu mətbuat orqanı olan «Kommunist» qəzeti əsasında aparılmışdır.

Monoqrafiyanın birinci fəslində qəzet dilində bədii ifadə vasitələrindən bəhs olunur. Bu bədii ifadə vasitələrinə nələrin aid olduğu və müəllifin bu barədə mülahizələri verilir. Qəzet materiallarında təsvir vasitələri və hazır nitq formaları ilə sabit birləşmələrlə yanaşı, onlarda yeni söz qruplarından, üslubi neologizmlərdən də istifadə olunur. Bunlar yazıları daha oxunaqlı, təsirli və ifadəli edir. Bu xüsusiyyətə əsasən məlumat səciyyəli məlumatlarda, hesabatlarda, baş məqalə, reportaj və oçerklərdə, qısa xəbər-reportajlarda rast gəlinir. «Kommunist» qəzetinin leksikasını ümumxalq dili sözləri təşkil edir. Ümumxalq dilinə məxsus sadəlik, aydınlıq, yığcamlıq, axıcılıq, ifadəlik kimi keyfiyyətlər «Kommunist» qəzetinin dilinə məxsus xüsusiyyətlərdir. Bu fəsildə bədii ifadə vasitələrinin qəzet dilində ekspressiv-emosional mənə çalarları və bədiiilik, milli kolorit, axıcılıq verməsindən bəhs olunur. Burada həmçinin ayrı-ayrı dilçilərin baxışları da təhlil olunur.

Fəsildə göstərilir ki, qəzetin gündəlik hadisə, yenilik xəbərləri xalq kütləsinə mümkün olduqca tez və birbaşa məlumat vermək bunlara

öz münasibətini bildirmək xüsusiyyətləri onda hazır şəkildə olan nitq formalarından – frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmək imkanı yaradır. «Kommunist» qəzetinin dilində bədii ədəbiyyat nümunələrinə – hekayə, təmsil, müdrik sözlərə, bədii publisistika janrlarına rast gəlmək olur. Bunlar da qəzetin oxunaqlı, təsirli olmasına təsir göstərirdi.

Monoqrafiyanın ikinci fəslində «Qəzetin dilində leksik-üslubi laylar» adlanır. Bu fəsildə qəzetin dilində işlənən terminlərdən, publisist leksika və rəsmi-işgüzar leksika, tarixizm, arxaizm, dialektizm və əcnəbi leksikadan bəhs olunur. Bu leksik-üslubi laylardan həm müsbət cəhətlərə, həm də nöqsanlara müəllifin münasibəti də bildirilir. Mətbuat üslubunda terminlərdən əsasən materiallara lazımi dəqiqlik və fikir ifadə edərkən ona yığcamlıq vermək üçün istifadə olunur. Qəzetdə publisist üslub və rəsmi-işgüzar üslub sözlərindən yeri gəldikcə istifadə olunurdu. Publisist leksika mətbuat üslubunun təbiətinin və xarakterinin açılmasında əhəmiyyətli yer tutur. Bu əsərdə də terminlərdən çox nümunələr gətirilmişdir. «Kommunist» qəzetinin dilində publisist leksikaya qəzet janrlarının çoxusunda işlədilər, yüksək emosionallığı, ekspressivliyi, obrazlılığı ilə seçilən və ictimai, publisist mahiyyətə malik sözlər aid edilmişdir. Publisist leksika qəzet üslubunun təbiətinin, xarakter xüsusiyyətlərinin açılmasında başlıca rol oynayır. Qəzetin dilində istifadə olunan publisist leksika

semantik tərkibinə, quruluşuna görə rəngarəng və zəngindir. «Kommunist» qəzeti leksikasının xarakter xüsusiyyətlərindən biri də ondadır ki, onda ümumxalq danışiq sözlərindən çox istifadə olunur. Bu da əsil xəlqilikdən irəli gəlirdi. Qəzetin dilində əcnəbi dil leksikasına da rast gəlmək olurdu. Canlı danışiq, loru, dialekt, şivə sözləri, ekzotik leksika mətbuat üslubu üçün səciyyəvi deyildir, lakin onlar müəyyən üslubi rəng və çalar yaratmaq məqsədilə işlədilir. Arxaizm və tarixizmlərdən qəzet tarixi keçmişimiz haqqında təsəvvür yaratmaq, həmin dövrü real və inandırıcı şəkildə təsvir etmək üçün istifadə edir.

Monoqrafiyanın üçüncü fəslində «Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində qəzetin rolu» adlanır. «Kommunist» qəzetinin ictimai, elmi, mədəni və texniki tərəqqi nəticəsində yaranmış yeni söz və terminləri Azərbaycan ədəbi dilinə gətirməsi yolları araşdırılır. Burada həmçinin xarici və ictimai amillərin təsiri ilə Azərbaycan dili sözlərinin yeni mənalar almasından, sözlərin köhnə mənalarını saxlamaqla mənaca inkişafından, qəzetin Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına Azərbaycan ədəbi dilini yeni elmi-texniki, mədəni, ictimai-siyasi hadisə və tərəqqi ilə əlaqədar şəkildə termin və sözlərlə zənginləşdirilməsindən danışılır. Bundan başqa Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına (ümumxalq, canlı danışiq, dialekt və şivə sözləri, sözlərin mənaca inkişafı

və s.) da Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirir və inkişaf etdirir.

«Kommunist» qəzeti mətni, mütləq və üslubi sinonimləri işlətməklə həm təkrardan qaçır, həm də ekspressivlik, emosionallıq, komiklik, ironiya və milli kolorit yaradır. Bu qəzətdə frazeoloji vahidlər, ayrı-ayrı mütəfəkkir və yazıçılardan sitatlar gətirməklə də estetik təsir funksiyası tələblərinə əməl olunur.

«Kommunist» qəzeti Azərbaycan ədəbi dilinə, ictimai və dildaxili amillərin təsiri ilə bir sıra yeni sözlər, mənalar gətirmişdir. Qəzetin gətirdiyi alınmalar kalka üsulu ilə yaradılan sözlər böyük çoxluq təşkil edir. «Kommunist» qəzeti Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini təkcə alınmalarla deyil, daxili mənbələr hesabına, xüsusilə ümumxalq, danışiq, dialekt və şivə sözləri hesabına zənginləşdirmişdir ki, bu da qəzetin dilinin ümumxalq sözləri əsasında qurulmasına sübutdur. «Kommunist» qəzetinin materialları göstərir ki, yeni söz və anlayışlar əsasən mətbuat vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçmişdir və elmi-texniki yenilik və tapıntılar dilin lüğət xəzinəsini zənginləşdirən amillərdən biridir.

İ. Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, qəzet materiallarının hazırlanmasında müəllif və ya jurnalistlər daha çox işləməli, yazını yaradıcı şəkildə, bədii və ifadəli tərzdə vermək və s. üçün kifayət qədər imkanlara malik olmalıdır. «Kommunist» qəzetinin leksikasını əsasən

ümumxalq dili sözləri təşkil edir. Ümumxalq dilinə məxsus sadəlik, aydınlıq, yığcamlıq, axıcılıq, ifadəlilik kimi keyfiyyətlər bu qəzetin dilinə məxsus xüsusiyyətlərdir. Müxtəlif zəngin mövzulu qəzet materiallarının ayrı-ayrı janrlarda verilməsi məhz qəzetin dilinin, üslubunun da rəngarəngliyi, coxcəhətliyi və oxunaqlılığı üçün zəmin yaradır. Müəllif qeyd edir ki, «Kommunist» qəzetində çap edilən elə yazılar vardır ki, hər söz, hər cümlə, hər ifadə bənzətmə və müqayisə, ifadəlilik, bədii və estetik keyfiyyət nümunəsi kimi nəzəri cəlb edir. «Kommunist» qəzetinin leksikasındakı frazeoloji ifadələr obrazlılıq, bədilik, emosionallıq, milli kolorit, yığcamlıq, canlı, bədii lövhə və təsvirlər və s. yaratmağa xidmət edir. Qəzetin dilində bədii ədəbiyyat nümunələrinə – hekayə, şeirlərə, təmsillərə, müdrik sözlərə və bədii publisistika janrlarına (felyeton, очерк, həcv və b.) da tez-tez rast gəlmək olur. Bütün bunlar qəzetin oxunaqlı, canlı, təsirli çıxması, onun tərbiyəvi, təbliğatçılıq və təşkilatçılıq qüdrətinin artması məqsədinə xidmət edir.

«Kommunist» qəzetinin lüğəti ictimai həyatın bütün sahələrini – maddi və mənəvi, daxili və xarici aləmi əhatə edir. Buna görədir ki, qəzetin lüğət tərkibi coxcəhətli və rəngarəngdir. Qəzətdə olan məlumat, xəbər, hadisələrin və s. xarakterindən və məzmunundan asılı olaraq işlədilən sözlər və birləşmələr

ictimai və maddi istehsalın müxtəlif sahələrinə, məişətə, mədəniyyətə, siyasətə, texnikaya, elmə və s. aiddir. Ümumiyyətlə, qəzet leksikası mövzuların bir-birilə əlaqəli olması cəhətdən çox geniş imkanlara malikdir. Leksik üslubi laylar adı ilə qəzetin dilində işlədilən terminlər, publisist leksika, rəsmi-işgüzar leksika, ümumxalq danışq sözləri, vulqar, mənfi məzmunlu söz və ifadələr, dialektizmlər, arxaizmlər, tarixizmlər və əcnəbi dil leksikasından bəhs edir.

«Kommunist» qəzetinin dilində publisist leksikaya qəzet janrlarının çoxunda işlədilən, yüksək emosionallığı, ekspressivliyi, obrazlılığı ilə seçilən və ictimai, publisist mahiyyətə malik sözləri aid edirik. Publisist leksika qəzet üslubunun təbiətinin, xarakter xüsusiyyətlərinin açılmasında başlıca rol oynayır. Qəzetin dilində istifadə olunan publisist leksika və semantik tərkibinə, quruluşuna görə rəngarəng və zəngindir.

Bildiyimiz kimi, qəzet mövzuları müxtəlifdir. Bunların içərisində həm cəmiyyət həyatının, həm də gündəlik həyat və məişətin ayrı-ayrı sahələrindən bəhs edən materiallar olur. Gündəlik həyatımızın salnaməsini yaradan qəzet səhifəsində çox müxtəlif, rəngarəng materiallar dərc edilir. İclaslar, konfranslar, plenum, sessiya və qurultaylar haqqında hesabat və məlumatlar müxtəlif inzibati təşkilat və orqanların işindən danışan ma-

teriallar, xarici və yerli xəbərlər, baş məqalə və korrespondensiyalar, hökumət və dövlətin rəsmi məlumat və məktublarda dilində rəsmi-işgüzar leksikasız heç cür keçirmək olmaz.

Beləliklə, İ. Məmmədovun bu monoqrafiyası göstərir ki, «Kommunist» qəzetinin leksikası yalnız müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubunun leksik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində deyil, həm də lüğət

tərkibinin hazırkı vəziyyətinin mənzərəsinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllif faktları hərtərəfli təsvir etməklə, sadalamaqla kifayətlənmir, lazım olan yerdə

«Kommunist» qəzeti leksikasının razılıq doğuran müsbət cəhətlərini qeyd edir, bununla yanaşı nitq mədəniyyəti sahəsindəki kəsirləri də, açıb göstərir.

Monoqrafiya Azərbaycan mətbuatından tədqiqat aparan gənc araşdırıcılara istiqamətləndirici bir elmi mənbə kimi qiymətlidir. Əsərdən filologiya və jurnalistika fakültələrinin tələbələri də faydalana bilər.

*SEVİNC
MƏMMƏDOVA*

Çapa təqdim edən

S. Süleymanova –
«Türkologiya» jurnalı
baş redaktorunun müavini

Çapa tövsiyə edən

AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun elmi şurası
(21.I.2011, protokol № 2)

***Məqalənin redaksiyaya
daxil olma tarixi***

17.XII.2010

***Təkrar işlənməyə
göndərilmə tarixi***

20.XII.2010

Çapa göndərilmə tarixi

25.II.2011

TÜRKOLOGİYA

№ 2

2011

PERSONALIA

ƏLİZADƏ AFİNA CAVAD QIZI

(Anadan olmasının 80 illiyi)

namizədlük dissertasiyasını, 1998-ci ildə isə «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdi. Əsər Azərbaycan ədəbi dili və elmi üslubunun təşəkkül tarixinə, XX əsrin əvvəllərində elmi üslubun inkişaf meyillərinə, elmi əsərlərin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq müxtəlif elm sahələrinə (riyaziyyat, tibb, kimya, tarix, coğrafiya) dair tarixən yazılmış

Görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru Afina Cavad qızı Əlizadə 1930-cu ildə Salyanda anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU) dil və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş, 1953-cü ildə oranı bitirmişdir. Filologiya fakültəsini bitirdikdən sonra Azərbaycan SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda dilçiliyin ən ağır, ən mürəkkəb sahəsi olan dil tarixi şöbəsində əvvəlcə laborant, daha sonra elmi işçi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Artıq yarım əsrə yaxındır ki, dilçiliyin aktual problemlərini tədqiq etməkdədir. Bu müddət ərzində «Azərbaycan dilinin kəmiyyəti kateqoriyası: (XIV–XVII əsrlərin materialları əsasında)» mövzusunda əsərlərin dilini araşdıraraq bu üslubda ədəbi dilin funksional üslublar sistemində yerini, təşəkkül tarixini, elmi üslubun ədəbi dilin normasına çevrilmək imkanlarını, elmi-fikrin dəqiq və səlis ifadəsi üçün cümlələrin xarakterini və həmin prosesdə elmi əsərlər yazan şəxsiyyətlərin rolunu açıb göstərmişdir.

A. Əlizadə bütün ömrünü xalqın varlıq meyarı olan dilin tarixinin elmi axtarışına sərf etmişdir. «Azərbaycan ədəbi dili tarixi: (sovet dövrü)» (Bakı, 1968), «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası», «Azərbaycan dilinin tarixi lüğəti», «“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının izahlı lüğəti» (Bakı, 1999),

«Füzulinin poetik əsərlərinin izahlı lüğəti» obyektinə çevirmişdir. Füzuliyə həsr kimi əsərlərin yazılışında fəal iştirak etdiyi elmi əsərlərində Azərbaycan bədii dilinin inkişafında və elmi üslubunun hazırlanmaqda olan üçcildlik böyük həcmli formalaşmasında Füzulinin yeni mərhələ «Azərbaycan dili tarixi» əsərinin də əsas açdığı və xüsusi mövqeyi olduğunu, müəlliflərindən biridir. Şairin xalqın söz xəzinəsindən ustalıqla

A. Əlizadənin elmi fəaliyyəti dil istifadə etdiyini qeyd edərək, onun dilində tarixinin şöbəsinin kollektiv tədqiqatlarında işlənmiş sözlərin leksik-semantik və fo- iştirak etməklə məhdudlaşmamışdır. O, noloji təhlilini aparmışdır.

A. Əlizadə özünə və işinə qarşı hər zaman ciddi və tələbkar alimdir. O, Azərbaycan dilinin tarixinin bu və ya digər problemlərini tədqiq edərəkən bununla əlaqədar isə ümumtürk kontekstində yanaşan, ən kiçik lüğəvi vahidin araşdırılmasında belə onlarla türk dili qaynaqları tədqiqata cəlb edərək, əlyazmaları zərgər dəqiqliyi ilə öyrənən, tədqiq edən alimlərimizdəndir. Bir türkoloq, bir dilçi alim kimi türk dillərinin tarixi üçün əvəzsiz xəzinə olan, müasir türk dillərinin inkişaf prosesini təhlil etmək, onların keçib gəldiyi yolu düzgün müəyyənləşdirmək üçün elmi əhəmiyyətə malik ən mühüm mənbələrdən biri Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərinin dilçiliyin müxtəlif aspektlərindən tədqiqata cəlb etmiş və bir sıra dəyərli elmi məqalələr yazmışdır.

Yorulmaz tədqiqatçı Azərbaycan dilinin sistemli və əsaslı şəkildə elmi tədqiq edən, XIX əsrin böyük alimi, rus və Avropa şərqşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən olan ilk azərbaycanlı

Dilçi alim elmi axtarışlarında anadilli professor Mirzə Kazım bəyin irsinə alim yazılı abidələrin tədqiqinə xüsusi yer həssaslığı ilə yanaşaraq, elmi əsərlərində ayırmaqla yanaşı, orta əsrlər Azərbaycan şair M. Kazım bəyin Azərbaycan dilinin və yazıçılarının əsərlərinə müraciət edərək bu tədqiqindəki xidmətlərini araşdırmış, sahədə aktualıq kəsb edən məsələləri tədqiqat onun «Türk-tatar dilinin ümumi qram-

matikas» əsərini müxtəlif yönərdən linqvistik Görkəmli alimin yüksək ixtisaslı tədqiqata cəlb etmişdir. kadrların yetişdirilməsində də böyük

A. Əlizadə bir sıra respublika və xidməti var. Hazırda A. Əlizadə beynəlxalq səviyyəli konfrans və sim- AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutlarında Azərbaycan dili tarixinin ən tutunun nəzdində filologiya elmləri aktual problemlərinə həsr olunmuş geniş doktoru və elmlər namizədi alimlik məruzələrlə çıxış etmişdir. Onun Füzulinin dərəcəsi verən ixtisaslaşdırılmış 500 illik, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının müdafiə şurasının üzvüdür. O, yalnız 1300 illik, YUNESKO-nun ölkəmizdə deyil, onun hüduqlarından xətti ilə keçirilən Mirzə Kazım bəyin 200 çox-çox uzaqlarda beynəlxalq illik, I Türkoloji qurultayın 80 illik yubileylərində, elmi sessiyalarda leylərinə həsr olunmuş konfranslardakı iştirak etmiş, Azərbaycan dilçiliyinin məzmunlu məruzələri həmişə böyük ləyaqətlə təmsil etmişdir. maraqla qarşılanmışdır.

*SAYALI SADIQOVA,
SOLMAZ SÜLEYMANOVA*

Çapa təqdim edən

S. Süleymanova –
«Türkologiya» jurnalı
baş redaktorunun müavini

Çapa tövsiyə edən

AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun elmi şurası
(21.I.2011, protokol № 2)

***Məqələnin redaksiyaya
daxil olma tarixi***

1.XII.2010

***Təkrar işlənməyə
göndərilmə tarixi***

24.XII.2010

Çapa göndərilmə tarixi

25.II.2011

ƏLƏKBƏROV AYDIN QULAM OĞLU
(*Anadan olmasının 80 illiyi*)

Görkəmli türkoloq, tanınmış Azərbaycan dilçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Aydın Qulam oğlu Ələkbərov 1930-cu ildə Bakı şəhərində doğulmuşdur. 1949-cu ildə Bakıda 85 sayılı rus orta məktəbini qızıl medalla bitirmişdir. 1950–1955-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) filologiya fakültəsinin rus bölməsində oxumuş və buranı filoloq ixtisası üzrə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. «Rus intonasiyasının nitq funksiyaları» mövzusunda yazdığı diplom işi onun gələcəyin istedadlı dilçilərindən biri olacağını vəd edirdi.

A. Ələkbərov 1956–1959-cu illərdə Moskvada SSRİ EA-nın Dilçilik İnstitutunun türk dilləri bölməsi üzrə məqsədli aspiranturanı müvəffəqiyyətlə başa vuraraq Bakıya qayıdıb Azərbaycan SSR EA-

nın Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun müasir Azərbaycan dili şöbəsində kiçik elmi işçi vəzifəsində (1960–1964) çalışmışdır.

1961-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində «Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1964–1985-ci illərdə Azərbaycan SSR EA-nın filologiya profilli institutlarında baş elmi işçi, elmi katib və o zaman bir neçə il fəaliyyət göstərmiş rus dili şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1980-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertasiya şurasında «Müasir Azərbaycan dilində sadə fellərin leksik semantikasını» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş, 1981-ci ildə elmlər doktoru diplomunu almışdır.

1986-cı ildən etibarən A. Ələkbərov rus və Azərbaycan dilləri sahəsində səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərir. 1986–1996-cı illərdə M. F. Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda əvvəlcə elmi işlər üzrə prorektor vəzifəsində işləmiş (1986–1991), eyni zamanda müxtəlif kafedralar üzrə mühazirələr oxumuş, leksika, söz birləşməsi sintaksisi, fonetika, rus və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası və s. fənnlərdən seminarlar apar-mış, tərcümə nəzəriyyəsi və

praktikası kafedrasında yaranan «Rus və Azərbaycan dilləri ob-razlı sistemlərinin tipologiyası», «Bilinqvizmin əsasları» fənnlərinin əsas müəlliflərindən biri və elmi redaktoru olmuşdur.

A. Ələkbərovun elmi yaradıcılığı çoxçeşidli və çoxşaxəlidir: sözyaratma, fonologiya, leksik semantika, müqayisəli, tipoloji və kontrastiv qrammatika problemləri uzun zaman onun tədqiq etdiyi sahələr olmuşdur. «Fonem problemi» (1971), «Leksik semantikanın sinxron modeli» (1983) bədii tərcümə və «Obrazlı söz tipologiyası»nı (1993) xüsusilə qeyd etmək istəyirik. O, həmçinin akad. M. C. Cəfərovun Hüseyn Cavid yaradıcılığına həsr etdiyi monoqrafiyanın rus dilinə tərcüməsinin elmi redaktoru olmuşdur. V. İ. Aslanovla birgə rus dilinə tərcümə etdikləri «Kitabi Dədəm Qorqud» dastanı («Книга моего деда Коркуда») kitabı 2005-ci ildə «Elm» nəşriyyatında nəşr olunmuşdur ki, bu da abidənin mükəmməl tərcüməsi kimi dəyərləndirilir.

A. Ələkbərovun elmi yaradıcılığını bu günə qədər dərc etdirdiyi 80 elmi əsər ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Onun yerinə yetirdiyi bir sıra araşdırmalarını, Azərbaycan ensiklopediyası üçün dilçiliyə aid yazdığı məqalələrini də qeyd edə bilərik. A. Ələkbərov qələminə məxsus olan bir çox monoqrafiya, tədris vəsaitləri və başqa kitablarını da diqqətinizə çatdırırıq:

«Лексическая семантика простых глаголов в современном азербайджанском языке» (1983), «Rus dilinin qrammatikası» (1988), «Типология об-разных систем азербайджанского и русского языков» (1993), «Yazı-pozularımdan seç-mələr» (2006).

A. Ələkbərov Moskva, Daşkənd, Düşənbə, Alma-Atı, Aşqabad şəhərlərində keçirilmiş beynəlxalq və ümumittifaq simpozium və elmi konfranslarda dəfələrlə problem mahiyyətli, maraqlı məruzələrlə çıxış etmiş və elmi yazıları uyarlı toplularda nəşr olunmuşdur. O, bir çox doktorluq və namizədlik dissertasiyalarına rəsmi opponetlik etmişdir.

A. Ələkbərov 1996–2009-cu illərdə Azərbaycan MEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda lüğətçilik şöbəsinin baş elmi işçisi vəzifəsində çalışmışdır. 2004-cü ildə nəşr olunmuş yeni, təkmilləşdirilmiş ən mükəmməl, 80 min lüğəvi vahidi özündə əks etdirən «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti»nin tərtibçilərindən biridir. 2000-ci ildə tanınmış türkoloqun 70 illik, 2005-ci ildə 75 illik yubileyləri münasibətilə Dilçilik İnstitutunda elmi sessiyalar keçirilmişdir. 2005-ci ilin dekabrında Azərbaycan MEA-nın 60-illik yubileyi münasibətilə A. Ələkbərov Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

Fərmanı ilə Prezident təqaüdünə layiq görülmüşdür.

İSMAYIL MƏMMƏDOV

<i>Çapa təqdim edən</i>	S. Süleymanova – «Türkologiya» jurnalı baş redaktorunun müavini
<i>Çapa tövsiyə edən</i>	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi şurası (21.I. 2011, protokol № 2)
<i>Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi</i>	26.XI.2010
<i>Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi</i>	17.XII.2010
<i>Çapa göndərilmə tarixi</i>	25.II.2011

ƏHMƏDOV BAYRAM BAXŞALI OĞLU
(*Anadan olmasının 75 illiyi*)

Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru Bayram Baxşalı oğlu Əhmədov uzun bir müəllimlik ömrü yaşamış, böyük bir elm yolu keçmişdir. Onun bütün fəaliyyəti: istər təhsil sahəsindəki əməyi, istər elmi-tədqiqat işləri, istərsə də onun ictimai fəaliyyəti birbirindən ayrılmazdır.

Bayram Əhmədov 1935-ci ilin aprel ayının 28-də Ağdaş bölgəsinin Pirkəkə kəndində anadan olmuşdur. 1943–1949-cu illərdə kənddəki yeddiillik məktəbdə oxumuş,

1949–1953-cü illərdə Ağdaş Pedaqoji Texnikumunda təhsil almışdır. Texnikumu fərqlənmə diplomu ilə bitirərək Ağstafa, indiki Qazax rayonunun Dağkəsəmən kənd

orta məktəbinə sinif müəllimi göndərilmiş və orada bir il işlədikdən sonra o vaxtkı V. İ. Lenin adına APİ-nin (indiki APU) tarix-filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1959-cu ildə həmin ali məktəbi bitirmiş, təyinatla Mingəçevir şəhərinə işə göndərilmişdir. Burada əvvəl fəhlə-gənclər axşam məktəbində ixtisası üzrə müəllim kimi çalışmış, bir il sonra həmin orta məktəbdə tədris işləri üzrə direktor müavini vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. 1962–1970-ci illərdə həmin şəhərdəki 4 saylı beynəlmiləl səkkizillik məktəbin direktoru olmuşdur. 1962–1966-cı illərdə APU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında əvvəlcə baş müəllim, sonra dosent kimi çalışmışdır. Pedaqoji fəaliyyətinin bir dövrü də Azərbaycan Tibb Universitetinin Azərbaycan dili kafedrası ilə (1992–1997) bağlı olmuşdur. 1998-ci ildən bu günə kimi BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında professor vəzifəsində çalışır.

Bayram Əhmədov sistemli şəkildə çalışan alimlərdəndir. Onun yaradıcılıq məhsulları çox rəngarəngdir. Bunları ötəri şəkildə belə xülasə etmək olar. Monoqrafiyaları, dərslik və dərs vəsaitləri (həm müəllimlər, həm tələbələr, həm də şagirdlər üçün), kütləvi seriyadan kitab və lüğəti, respublikanın

elmi, elmi-metodik jurnallarında, qəzetlərdə çap olunan məqalələri, ali məktəbin filologiya fakültələri üçün bakalavr və magistr proqramları (təkcə təhsilin magistr pilləsi üçün beş fənn üzrə proqram yazıb çap etdirmişdir), bakalavr pilləsi üçün xüsusi kurs proqramı yaratmışdır. Ümumiyyətlə, o, 14 kitab, 90 elmi, 30 ictimai-ədəbi məqalənin müəllifidir.

B. Əhmədovun elmi fəaliyyə-tində əsas yeri leksika və söz yaradıcılığının mühüm problemləri təşkil edir. O, «Azərbaycan dilinin leksikologiyasından praktikum» (1980 – I hissə; 1981 – II hissə), «Leksika məsələləri» (1990) və s. əsərlərin müəllifidir. Onun elmi fəaliyyətinin böyük bir hissəsi də Azərbaycan dilçiliyinin ən inkişaf etmiş və dünya miqyasına çıxmış dialektologiya sahəsi ilə bağlıdır. «Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyili (şivə materialları əsasında)» (1990), «Azərbaycan dilinin şivələrinin fonosemantik söz yaradıcılığı» (1994) və s. əsərlərini dilçilik elminin məhz bu sahəsi üzrə yazmışdır.

Prof. B. Əhmədovun tətbiqi dilçilik sahəsindəki xidmətləri də elmi ictimaiyyətə məlumdur. Onun «Mühazirəçinin nitq mədəniyyəti» (1988 – N. Abdullayevlə birgə) əsəri nitq mədəniyyəti üzrə yazılmış ilk dərslərdən biridir. Respublikamızda çap olunan Azərbaycan

dilinin ilk ixtisarlara lüğəti də onun adı ilə bağlıdır.

Alim indi daha məhsuldar işləyir. Həm dərs deyir, həm də yüksək səviyyədə elmi iş aparır. O, ömrünün 20 ilini sərf etdiyi çoxcildlik «Azərbaycan dilinin izahlı frazeoloji lüğəti»nin əlyazmasını çapa hazırlamışdır. Bu işlə paralel «Məktəblinin izahlı frazeoloji lüğəti» də artıq nəşriyyatdadır. Bayram Əhmədov «Somatik söz qrupu və frazeoloji söz yaradıcılığı» adlı elmi iş üzərində çalışır, həmin monoqrafiya yaxın gələcəkdə işıq üzünə gələcək.

Prof. B. Əhmədov elmi kadrların hazırlanması sahəsində də xeyli iş görüb və indi də səylə çalışır. O, BDU-nun filologiya ixtisası üzrə müdafiə şurasının üzvü olmuş, Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyi və dil nəzəriyyəsi üzrə namizədlik və doktorluq müdafiə şurasının üzvüdür. İndiyə qədər dörd nəfər elmlər doktoru, on bir nəfər elmlər namizədi elmi dərəcəsi almış iddiaçının rəsmi oponenti olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə üç nəfər elmlər namizədi yetişmişdir.

Bayram Əhmədov əsas pedaqoji və elmi fəaliyyəti ilə yanaşı həmişə ictimai işlər, vəzifələr də aparmışdır. Ali təhsili bitirib müəllimliyə başlayandan bir il sonra (1960) Mingəçevir şəhəri

üzrə MAMEIHT-nin sədr müavini kimi çalışmış, «Bilik» cəmiyyəti xətti ilə zavod və fabriklərdə, tikinti idarələrində yüz dəfələrlə mühazirə oxumuşdur. API-də işləyərkən filologiya fakültəsinin dekan müavini, daha sonra isə Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdir müavini kimi çalışmışdır. 1975–1985-ci illərdə fakültədə «Gənc dilçi» dərnəyinə rəhbərlik etmişdir. Həmin illərdə API-dən kənar ali məktəblərə kömək məqsədilə qəbul imtahanlarına göndərilmişdir.

B. Əhmədov keçən əsrin 90-cı illərində TQDK-da test komissiyasının üzvü kimi xeyli iş görmüşdür. Nəticədə, onun yazdığı «Azərbaycan dili və ədəbiyyat» üzrə 250 səhifəlik 1001 test, daha sonra rus qrupları üçün hazırladığı «Azərbaycan dili» test kitabı işıq üzünə görmüşdür. Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemləri ilə əlaqədar – xüsusilə nitq mədəniyyəti və orfoqrafiya, leksikologiya məsələləri üzrə dəfələrlə televiziya çıxışları etmişdir.

Bayram Əhmədov yalnız ölkəmizdə deyil, onun hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da tanınır. O, 1982 və 1985-ci illərdə Ufada dəyərli elmi məruzələrlə çıxış etmiş və bu məruzələr böyük maraqla qarşılanmışdır.

Alim 2002–2009-cu illərdə BDU-da filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdir müavini işləmişdir. Bu illərdə kafedra müdirinin bütün vəzifələrini lazımi səviyyədə yerinə yetirmiş, fakültə elmi şurasının, eyni zamanda xarici tələbələrin magistratura və aspirantura üzrə qəbul və minimum imtahanlarında komissiya üzvü olmuşdur. Prof. B. Əhmədov həmişə olduğu kimi öz üzərinə düşən vəzifələri indi də yüksək səviyyədə icra edir.

*AĞAMUSA AXUNDOV,
SƏNUBƏR ABDULLAYEVA*

Çapa təqdim edən

S. Süleymanova –
«Türkologiya» jurnalı
baş redaktorunun müavini

Çapa tövsiyə edən

AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun elmi şurası
(21.I. 2011, protokol № 2)

<i>Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi</i>	24.XII.2010
<i>Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi</i>	23.II.2011
<i>Çapa göndərilmə tarixi</i>	25.II.2011

TÜRKÖLOGİYA

№ 2

2011

M Ü N D Ə R İ C A T

- Rəhilə Məhərrəmova* (Bakı), *Şəhribanı Allahverdiyeva* (Adıyaman, Türkiyə). XV–XVI əsrin əvvəllərində klassik Azərbaycan ədəbi dilində onomastik vahidlər.....3
- Мурадгелди Соегов* (Ашхабад). Туркменский язык в библиографиях его исследователей: академики и члены-корреспонденты АН Туркменистана: *(Статья вторая)* 25
- Flora Namazova* (Mingəçevir). Dram əsərinin dilində təkrarlar: (İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası əsasında).....36
- Günəl Əliyeva* (Bakı). Müasir Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin omonimliyi haqqında.....49
- Şəbnəm Həsənli* (Bakı). Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji yolla fellərdən isim yaratma.....62

RESENZİYALAR

- Sevinc Məmmədova* (Bakı). İsmayıl Məmmədov. Qəzet dilinin leksikası..... 74

PERSONALIA

- Sayalı Sadıqova, Solmaz Süleymanova* (Bakı). Əlizadə Afina Cavad qızı.....79
- İsmayıl Məmmədov* (Bakı). Ələkbərov Aydın Qulam oğlu 82
- Ağamusa Axundov, Səməbər Abdullayeva* (Bakı). Əhmədov Bayram Baxşalı oğlu.....85
-

*MƏQALƏ MÜƏLLİFLƏRİNİN NƏZƏRİNƏ***Q A Y D A L A R**

1. Jurnalda məqalələr altı (Azərbaycan, türk, rus, ingilis, alman və fransız) dildə çap oluna bilər.

2. Məqalələrin mətnləri Azərbaycan, türk dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrifti, 1,5 intervalla yığılmalıdır.

3. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. aydın şəkildə verilməlidir.

4. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olunmalıdır. Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5–10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1. S. 20] işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

5. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.

6. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.

7. Məqalələrdə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

8. Plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr dərc edilməyəcək.

---

*MAKALE YAZARLARININ DİKKATİNE***KURALLAR**

1. Dergide makaleler altı (Azeri, Türk, Rus, İngiliz, Alman ve Fransız) dilde yayımlanabilir.
  2. Makaleler Azeri ve Türk dillerinde Latın, Rusça Kiril ve İngilizce İngiliz (ABD) alfabeleriyle Times New Roman – 14 punto, 1,5 aralıkla yazılmalıdır.
  3. Bilimsel makalelerin sonunda bilim dalının ve makalenin niteliğine uygun olarak yazının yeniliğinin, uygulanmasının önemi ve s. açık şekilde verilmesi gerekir.
  4. Konuya ilişkin kaynaklara istinat edilmesi zorunludur. Makalenin sonundaki edebiyat listesinde son 5–10 sene içinde yayınlanmış makale, monografi ve diğer yayımlara üstünlük verilmesi önemlidir. Yazının sonunda kullanılmış edebiyatların listesi alfabe sırasıyla değil, yazıda geçtiği gibi sıralanmalı ve mesela, [1] veya [1. S. 20] şeklinde işaretlenmelidir. Aynı edebiyata başka bir yerde istinat edildiği halde, o edebiyat önce işaretlendiği sıralama numarasıyla verilmelidir.
  5. Her bir makalede UOT indeks veya PACS tipli kodlar ve anahtar kelimelerin verilmesi gerekir. Anahtar kelimeler üç dilde verilir.
  6. Makalelerin değişik dillerde yazılmış özetleri birbirine ve konuya uymalıdır. Makalenin yazıldığı dilin dışında daha iki dilde özeti verilmelidir.
  7. Makalede yazar(lar)ın çalıştığı kurumun adı ve adresi, elektron postasının adresi gösterilmelidir.
  8. İntihal edildiği belirlenen yazılar yayınlanmayacaktır. Plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr dərc edilməyəcək.
-

*К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ***П РА В И Л А П У Б Л И К А Ц И И**

1. Статьи для публикации в журнале принимаются на шести языках: азербайджанском, турецком, русском, английском, немецком и французском.

2. Тексты статей на азербайджанском, турецком, английском, немецком и французском языках набираются латиницей, а на русском – кириллицей. Шрифт Times New Roman – 14, интервал – 1,5.

3. В конце статьи в доступной форме излагаются её научная новизна и практическая значимость.

4. В статьях необходимо ссылаться на научные источники, соответствующие их теме. В библиографии предпочтение следует отдавать статьям и монографиям, опубликованным в последние 5–10 лет. Нумерация источников в библиографии должна даваться не в алфавитном порядке, а по мере ссылки на тот или иной из них. Ссылки оформляются следующим образом: [1] или [1. С. 20]. Если один и тот же источник встречается в тексте несколько раз, то он указывается под прежним номером.

5. Каждая статья должна быть снабжена индексами и кодами типа УДК или PACS, а также ключевыми словами.

6. Резюме, кроме как на языке оригинала, должно представляться ещё на двух языках. Резюме должны повторять друг друга и соответствовать содержанию статьи.

7. В статье должны быть указаны место и адрес работы автора (авторов), а также адрес его (их) электронной почты.

8. Статьи, содержащие плагиат, публиковаться не будут.

---

*TO THE AUTHORS' ATTENTION***R U L E S**

1. The articles in the journal can be typed in six languages (Azeri, Turkish, Russian, English, German and French).
  2. The articles in the Azerbaijani, Turkish, English, German and French languages must be typed in the Latin alphabet, but the articles in Russian must be typed in the Cyrillic alphabet. With Times New Roman – 14, the articles intervals between lines – 1,5.
  3. At the end of the article the scientific novelty and practical significance of the work must be demonstrated.
  4. It is necessary to refer to the scientific sources corresponding the subject. The preference must be given to the scientific articles, monographs published for the recent 5–10 years. The literature list given at the end of the article must not be ordered alphabetically; but it must be numbered by order in the text and for instance marked [1] or [1. P. 20]. In case of repetition of the same literature in different places of the text, the same literature must be marked with the previous number.
  5. Codes and key words of the UOT or PACS types must be demonstrated in every article. The key words are to be given in three languages.
  6. Addition to the article language, the summary must be in two other languages. The summaries in different languages of the articles must exactly be the same and correspond to the content of the article.
  7. It is necessary to note the author's / authors' workplace and address also his or their e-mail address.
  8. In case of plagiarism, no articles will be published.
-

*ZUR KENNTNISNAHME DER AUTOREN***PUBLIKATIONSREGELN**

1. Die Beiträge zur Publikation in der Zeitschrift werden in 6 Sprachen angenommen: Aserbaidshisch, Türkisch, Russisch, Englisch, Deutsch und Französisch.

2. Die Texte in Aserbaidshisch, Türkisch, Englisch, Deutsch und Französisch sind mit lateinischen Buchstaben, auf Russisch mit kyrillischen Buchstaben zu schreiben. Schrifttyp: Times New Roman, Größe 14, Zeilenabstand 1,5.

3. Am Ende des Beitrages wird seine wissenschaftliche Neuheit und praktische Bedeutung dargelegt.

4. In den Beiträgen ist es notwendig, auf wissenschaftliche Quellen, entsprechend den Themen, zu verweisen. In der Bibliographie muss man den Vorzug den Beiträgen und Monographien geben, die in den letzten 5 bis 10 Jahren erschienen sind. Die Nummerierung der Quellen in der Bibliographie muss nicht alphabetisch, sondern gemäß der Bezugnahme angeordnet sein. Verweise werden folgenderweise dargelegt: [1] oder [1. C. 20]. Wenn eine Quelle mehrmals erwähnt wird, so diese wird unter der vorherigen Nummer angegeben.

5. Jeder Beitrag soll Indexe und Kodierung (Typ UDK und PACS) und auch Schlüsselworte enthalten.

6. Die Zusammenfassung soll nicht nur in der Originalsprache, sondern auch in zwei weiteren Sprachen vorgelegt werden. Die Zusammenfassungen müssen identisch sein und dem Inhalt des Beitrages entsprechen.

7. Im Beitrag ist die Arbeitsstelle und -anschrift des Autors und seine E-Mail-Adresse anzugeben.

8. Die Beiträge, die Plagiat beinhalten, werden nicht veröffentlicht.

---

*L'ATTENTION DES AUTEURS***REGLES DE PUBLICATION**

1. Des articles pour publication dans la revue sont acceptés en six langues: en azerbaïdjanais, en turc, en russe, en anglais, en français et en allemand.

2. Le texte des articles en azerbaïdjanais, en turc, en anglais, en français et en allemand sont en caractères latins, mais en russe – en cyrillique. Le font est 14, l'intervalle est 1,5.

3. À la fin du document sous une forme accessible s'expose sa nouveauté scientifique et la portée pratique.

4. Les articles doivent être référés aux sources scientifiques, conformément à leur objet. Les articles et les monographies publiées dans les 5–10 dernières années doivent être préférés dans la bibliographie. La numérotation des sources dans la bibliographie ne doit pas être donné dans l'ordre alphabétique mais dans l'ordre de référence rencontrée dans le texte. Des liens sont établis comme suit: [1] ou [1. P. 20]. Si la même source se rencontre plusieurs fois dans le texte, elle est indiquée sous le même numéro.

5. Chaque article doit être fourni des index et des codes tels que l'UDC ou la PACS, ainsi que des mots-clés.

6. Le résumé, outre la langue originale, doit être présenté en deux autres langues. Les résumés doivent répéter les uns les autres et respecter le contenu de l'article.

7. Le lieu et l'adresse de l'auteur(s) et l'adresse de son (leur) e-mail doivent être préciser dans l'article.

8. Les articles contenant le plagiat ne seront pas publiés.

R E D A K S İ Y A D A N

«Türkologiya» jurnalı çap üçün materialları altı (Azərbaycan, türk, rus, ingilis, alman, fransız) dildə qəbul və nəşr edir. Müəlliflər məqalə, resenziya, icmal və s. materialları jurnala həmin dillərdən hər hansı birində təqdim edə bilərlər. Məqalələrin həcmi bir müəllif vərəqi Times New Roman – 14, interval – 1,5, makina yazısı ilə 25 səhifəyə qədər, resenziya və digər yazıların həcmi isə yarım müəllif vərəqindən artıq olmamalıdır.

* * *

«Türkoloji» dergisi basın için materyalleri altı dilde: Azeri, Türk, Rus, İngiliz, Alman ve Fransız dillerinde kabul ederek yayımlıyor. Yazarlar makale, eleştiri yazıları özet v. b. materyalleri dergiye uygun gördükleri dillerden birinde yazarak göndere bilirler. Makalelerin hecmi daktiloda Times New Roman – 14, satır aralıklı – 1,5, şekilde 25, özet ve diğer yazıların hacmirse 12 sayfadan fazla olmamalıdır.

* * *

«Тюркология» принимает и публикует материалы на шести языках: азербайджанском, турецком, русском, английском, немецком, французском. Статьи, рецензии, обзоры и другие материалы могут быть представлены на одном из указанных языков. Объем статей не должен превышать одного авторского листа (25 машинописных страниц Times New Roman – 14, интервал – 1,5), объем рецензий и других материалов – половины авторского листа.

* * *

«Turkology» notifies that the papers, reviews and other materials will be accepted and published henceforth in six languages (Azerbaijani, Turkish, Russian, English, German, French). Thus the authors who are ready to collaborate with the journal. «Turkology» may present their articles in any of the above-mentioned languages, but the number of pages is limited: no more than 25 pages of typescript with Times New Roman – 14, intervals– 1,5 between the lines.

* * *

Die Zeitschrift «Türkologie» plant die Artikel in sechs Sprachen (in der aserbaidshanische, türkischen, russischen, englischen, deutschen und französischen Sprachen) anzunehmen und zu veröffentlichen. Die Artikel, Rezensionen, Überblicksartikel und andere Materialien sollen in die Redaktion in einer der obengenannten fünf Sprachen vorgelegt werden. Der Umfang der Artikel muß einen Autorenbogen (25 Seiten in Maschinschrift, Times New Roman – 14, Intervall– 1,5) nicht übersteigen, und der Umfang der Rezensionen und anderer Materialien muß die Hälfte eines Autordruckbogens sein.

* * *

«La Turcologie» prend et publie les matériaux en six langues: en azerbaïdjanais, en turque, en russe, en anglais, en allemand, en français. Des articles, comptes rendus, des revues et des autres matériaux peuvent être présentes dans une des langues indiquées. La volume des articles ne doit pas dépasser d'une feuille d'impression (25 pages de dactylographie Times New Roman – 14, intervalles – 1,5). La volume des comptes rendus et des autres matériaux doit être la moitié d'une feuille d'impression.

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Yığılmağa verilmiş **05.03.2011.**
Çapa imzalanmış **24.02.2011.**
Şərti çap vərəqi **6,2.** Sifariş № **65.**
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **200.**

Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.